

AKALIA

**Academic
Literature**

**Akademik
Literatür**

The Journal of
Social Sciences
Research

&

Sosyal Bilimler
Araştırmaları
Dergisi

Volume
Issue
April

4
1

Cilt
Sayı
Nisan

e-ISSN: 3062-1232

Sayı Editörü
Prof. Dr. Hüseyin MERTOL

2026

AKALIA

**Academic
Literature**

The Journal of
Social Sciences
Research

&

**Akademik
Literatür**

Sosyal Bilimler
Araştırmaları
Dergisi

Volume
Issue
December

**4
1**

Cilt
Sayı
Aralık

Sayı Editörü
Prof. Dr. Hüseyin MERTOL

2025

İMTİYAZ SAHİBİ

Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: tugrulozcan55@odu.edu.tr*

YAZI İŞLERİ VE MİZANPAJ SORUMLUSU

Alper Fatih EKİNCİ

*Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Ordu/Türkiye, E-mail: f.ekinci@odu.edu.tr*

EDİTÖRLER

Prof . Dr. Tuğrul ÖZCAN (Baş Editör)

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/
Türkiye, E-mail: tugrulozcan55@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE (Editör Yardımcısı)

*Dicle Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır/
Türkiye, E-mail: ibrahimtavukcuu@gmail.com*

Beyza ŞEYHOĞLU (Editör Yardımcısı)

*Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Ordu/Türkiye, E-mail: bseyhoglu@gmail.com*

ALAN EDİTÖRLERİ

Tarih

Prof. Dr. Emilio SOLA

*Alcala Üniversitesi, Tarih ve Felsefe Fakültesi, Tarih Bölümü,
Madrid/İspanya, E-mail: emilio.sola@uah.es*

Prof. Dr. Miguel Angel de BUNES IBERRA

*Alcala Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Modern ve Çağdaş Tarih
Anabilim Dalı, Madrid/İspanya, E-mail:
miguel.bunes@cchs.csic.es.*

Prof. Dr. Ayşe PUL

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: a.pul69@hotmail.com*

Prof. Dr. Cengiz ŞAVKILI

*Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Kabramanmaraş/Türkiye,
E-mail: savkili67@ksu.edu.tr*

Prof. Dr. Süleyman UYGUN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: suleymanuygun@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Maxime GAUINE

*Azerbaycan Diploması Akademisi, Gelişim ve Diploması Enstitüsü,
Bakü/Azerbaycan, E-mail: gauin.maxime@wanadoo.fr*

Doç. Dr. Liliana BOSCAN

*Bükreş Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Tarih Bölümü, Bükreş/Romanya
E-mail: liliana.boscan@gmail.com*

Doç. Dr. Esat AKTAŞ

*Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Bayburt/Türkiye, E-mail: esataktas@bayburt.edu.tr*

Doç. Dr. Mustafa Emre KILIÇASLAN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/ Türkiye
E-mail: memrekilicaslan@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Fuat HACİSALİHOĞLU

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: fuathacisalihoglu@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Ahmet GÜLENÇ

*Trabzon Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü, Trabzon/Türkiye, E-mail:
ahmetgulenc@trabzon.edu.tr*

Doç. Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER

*Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Erzurum/Türkiye, E-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
tugba.kara@omu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Hakan TAN

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail: hakan.tan@omu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR

*Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Şanlıurfa/Türkiye, E-mail: turkeruygur@harran.edu.tr*

Sanat Tarihi**Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN**

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: abmetalibayhan@odu.edu.tr*

Dr. Raziye Çiğdem ÖNAL

*Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi
Bölümü, Trabzon/Türkiye, E-mail: cigdemornek@ktu.edu.tr*

Dr. Ahmet YUKA

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: ahmetyuka25@hotmail.com*

Arkeoloji**Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM**

*Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/Türkiye,
E-mail: neshali@ksu.edu.tr*

Prof. Dr. Harun OY

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: harunoy@odu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KURUCU

*Fırat Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü,
Elâzığ/Türkiye, E-mail: mkurucu@firat.edu.tr*

Kültür ve Edebiyat Tarihi**Prof. Dr. Mesut TEKŞAN**

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail:
mesutteksan@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Hasan ISI

*Trabzon Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon/Türkiye, E-mail:
hasanisi@trabzon.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EREN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail: kutaymustafa@hotmail.com*

İktisat Tarihi**Prof. Dr. Gürol ÖZCÜRE**

*Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Eko-
nomisi Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail: gozcure@odu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Âdem KULAÇ

*Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve
Organizasyon Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail:
akulacoglu@hotmail.com*

DİL EDITÖRLERİ**Türkçe Dil Editörleri****Doç. Dr. Üzeyir SÜĞÜMLÜ**

*Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi, Ordu/Türkiye,
E-mail: uzeyirsugumlu@odu.edu.tr*

Dr. Hasan Hüseyin MUTLU

*Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi, Ordu/Türkiye,
E-mail: hasanbuseyinmutlu@odu.edu.tr*

İngilizce Dil Editörleri**Doç. Dr. Lazura KAZIHANKIZI**

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Yabancı Diller
Eğitimi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz*

Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/
Türkiye, E-mail: hakangungor@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Ömür YANAR

*Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Kabramanmaraş/Türkiye,
E-mail: oyanar@ksu.edu.tr*

DANIŞMA KURULU**Prof. Dr. Jazira İSAYEVA**

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Kazak Filolojisi Bölümü, Türkistan/Kazakistan,
E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

Prof. Dr. Orhan DOĞAN

*Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kabramanmaraş/Türkiye,
E-mail: odogan@ksu.edu.tr*

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

*Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/Türkiye, E-mail: alaaddin@ktu.edu.tr*

Prof. Dr. Kemal SAYLAN

Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: kemalsaylan52@gmail.com

Doç. Dr. Kanat BAZARBAYEV

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

Doç. Dr. Marijana KLEMENCHICH

Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Üsküp/Makedonya,
E-mail: marijana.klemenchich@ibu.edu.mk

Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
elmira.adilbekova@ayu.edu.kz

Doç. Dr. Murat TURAL

Ondokuzmayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
murat_turals@hotmail.com

Doç. Dr. Sultanmurat ABJALOV

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Felsefe Bölümü,
Türkistan/Kazakistan, E-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz

Doç. Dr. Eyüp KUL

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Rize/Türkiye, E-mail:
eyup.kul@erdogan.edu.tr

Doç. Dr. Lazura KAZIHANKIZI

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Yabancı Diller
Eğitimi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

Doç. Dr. İlkay ERKEN

Ondokuzmayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
ilkay.erken@omu.edu.tr

Doç. Dr. Senbek UTEBEKOV

Türkistan Uluslararası Turizm Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
senuteb@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Marija STEVKOVSKA

Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Üsküp/
Makedonya, E-mail: m.stevkovska@ibu.edu.mk

Dr. Öğr. Üyesi Özlem KURT

*Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Üsküp/
Makedonya, E-mail: ozlem.kurt@ibu.edu.mk*

Dr. Ivana BECIRAGIC

*Uluslararası Balkan Üniversitesi Ekonomi Fakültesi,
Üsküp/Makedonya, E-mail:
ivana.beciragic@ibu.edu.mk*

Dr. Mardonbek RAJPOV

*Eurasian Multidisciplinary University (EMU), Deputy Dean of
the International Faculty Tashkent / Uzbekistan
E-mail: mardonbekoff@gmail.com*

YAYIN KURULU**Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ**

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
rkaragoz5255@gmail.com*

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU

*Milli Savunma Üniversitesi, Fatih Harp Tarihi Araştırmaları
Enstitüsü, Yakınçağ Harp Tarihi, İstanbul/Türkiye,
E-mail: bunyaminkocaoglu55@gmail.com*

Prof. Dr. Necmettin ALKAN

*Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Sakarya/Türkiye, E-mail: nalkan@sakarya.edu.tr*

Prof. Dr. Abidin TEMİZER

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Burdur/Türkiye,
E-mail: abiten@gmail.com*

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Tokat/Türkiye, E-mail: alpaslan.demir@gop.edu.tr*

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Afyonkarabisar/Türkiye,
E-mail: gsahin@aku.edu.tr*

Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

*Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Denizli/Türkiye,
E-mail: ykilic@pau.edu.tr*

Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ

*Samsun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/
Türkiye, E-mail: mehmet.besirli@samsun.edu.tr*

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Mehmet TUNÇER / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Prof. Dr. Süleyman UYGUN / *Ordu Üniversitesi*

Doç. Dr. Özkan Özer KESKİN / *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Banu YILMAZ / *Gümüşhane Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Engin Çağdaş BULUT / *Trabzon Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet AKTUĞ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dr. Barış ÖZİNAN / *Milli Eğitim Bakanlığı*

Dr. Erdal Hüner / *Ordu Üniversitesi*

Dr. Evren DAYAR / *Antalya Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı*

Dr. Mardonbek RAJAPOV / *Multidisipliner Avrasya Üniversitesi (Özbekistan)*

İLETİŞİM & SEKRETERYA**Yusuf Seha YERLİ**

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Tarih Anabilim Dalı, Ordu/Türkiye

yusufseha5298@gmail.com

E-erişim

akaliddergi@gmail.com & <https://www.akalid.com>

Telefon

0 452 226 52 00

(1840)

BAŞ EDİTÖR METNİ

Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD), Türkçe ve yabancı dillerde yayın yapan, hakemli ve uluslararası nitelikteki bir bilimsel dergi olup sosyal bilimler alanındaki bilgi üretimine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergimiz, 2023 yılından itibaren Aralık, Nisan ve Ağustos aylarında olmak üzere dörder aylık periyotlarla yılda üç kez yayımlanmaktadır. Yayın kurulumuzun aldığı karar doğrultusunda, dergimizde her yıl bir kez *Özel Sayı* da yayımlanabilmektedir. Bu uygulama, dergimizin içerik zenginliğini artırmak ve bilimsel içeriği sürekli olarak güncel tutmak amacıyla yapılmaktadır. Ayrıca, dergimizin yayımlanan sayılarında, ihtiyaç ve koşullar doğrultusunda çeşitli format değişiklikleri yapılabilmektedir. Bu değişiklikler, dergimizin gelişebilirliğini ve bilimsel seviyesinin yükselmesini hedefleyen bir yaklaşımın ürünüdür.

Nisan 2026 sayımızda, hakemlerimizin detaylı değerlendirmeleri sonucunda toplamda 5 çalışma yayımlanmaya uygun bulunmuştur. Yayın sürecine giren bu çalışmalara, ön inceleme aşamasından sonra 10 akademisyen hakemlik yaparak katkı sağlamıştır. Hakemlerimizin bilimsel değer taşıyan geri bildirimleri ve titiz değerlendirmeleri, dergimizin kalitesinin artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu sürece katkı sunan tüm hakemlerimize dergimizin adına içten teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Nisan 2026 sayımızın editörlüğünü, Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hüseyin Mertol yürütmüştür. Prof. Dr. Mertol, dergimize verdiği değerli zaman ve gösterdiği özverili destekle bu sayının bilimsel kalitesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kendilerine dergimiz adına teşekkür eder, akademik süreçlere sundukları katkıyı takdirle karşılarız.

Bir sonraki sayımızın Ağustos 2026'te yayımlanması planlanmaktadır. Dergimizin yazar ve okur kitlesinin her geçen gün artmasını temenni ediyor, bilimsel paylaşımlarda yeniden buluşmak dileğiyle saygılarımızı sunuyoruz. Siz değerli akademik okuyucularımızın katkıları, dergimizin daha da büyümesine ve gelişmesine önemli bir ivme kazandırmaktadır. Emeği geçen tüm akademisyenlere bir kez daha teşekkür eder, gelecekteki sayılarımızda yeniden görüşmeyi dileriz.

30/04/2026

Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN

İÇİNDEKİLER

1
Elif
DERVİŞOĞLU
(1-9)

“EDMONDO DE AMİCİS’İN İSTAN-
BUL’UNDA FETİH VE FATİH”
“*Conquest and The Conqueror in Ed-
mondo De Amicis’ Istanbul*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
[DOI: <https://doi.org/>]

2
Dr.
Shakhzod
AKHMEDOV
(10-24)

“SOVET HOKİMİYATİNİN O’ZBEKİS-
TON SSR’DA CHORVACHİLİK SOHASI-
DAGI SİYOSATI”
“*A Maqâsid-Based Approach to the Crimi-
nal Law of the Qur’an: The Principles of
Justice, Deterrence and Social Reform*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
[DOI: <https://doi.org/>]

3
Dr. Öğr. Üyesi
Yasemin YILDIRIM
&
Prof. Dr.
Mehmet TUNÇER
(25-45)

“VERGİ ADALETİ ALGISI VE VERGİ
ADALETİ ALGISININ BOYUTLARI”
“*Tax Justice Perception and Dimensi-
ons of Tax Justice Perception*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
[DOI: <https://doi.org/>]

4
Mehtap
ÇAĞAŞLILAR
(46-61)

“MISIR’DA BRİTANYA NÜFUZ MÜCADELESİ:
İİDİVİYE KUMPANYASI’NIN İNGİLİZ BAN-DI
RASINA GEÇİŞİ VE TEPKİLER”

*“British Struggles for Influence in Egypt: The Khe-
divial Company’s Transfer to The British Flag
And The Reactions”*

(Araştırma Makalesi / Research Article)

[DOI: <https://doi.org/>]

5
Ümit ŞAHİN
&
Doç. Dr. Recep ÇELİK
(62-81)

“İSMET İNÖNÜ’NÜN ASKERİ KİMLİKTEN
DİPLOMATİK KİMLİĞE GEÇİŞİ VE
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNE
KADAR OLAN DİPLOMATİK
YAKLAŞIMLARI”

*“İsmet İnönü’s Transformation from Military to Diplomatic
And His Diplomatic Approaches up to The
Second World War”*

(Araştırma Makalesi / Research Article)

[DOI: <https://doi.org/>]

EDMONDO DE AMİCİS'İN İSTANBUL'UNDA FETİH VE FATİH¹

Conquest and The Conqueror in Edmondo De Amicis' Istanbul

Elif DERVİŞOĞLU

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim
Dalı, Ordu-Türkiye, E-mail: elfdervis@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0950-2587

DOI:

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	1 Nisan - April 2026	Received
Kabul Tarihi	17 Nisan - April 2026	Acceptance
Yayın Tarihi	30 Nisan - April 2026	Publication
Sayfa Aralığı	1 - 9	Pages Range

Elif Dervişoğlu, “Edmondo De Amicis’in İstanbul’unda Fetih ve Fatih”,
Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD), Cilt: 4,
Sayı: 1, Nisan 2026, s. 1-9.

Öz

İtalyan seyyah Edmondo De Amicis’in *İstanbul* adlı eseri, seyahatnâme türünün örnekleri arasında önemli bir yere sahiptir. Şehre 1874’te gelen yazar, kitabında hem dönemin İstanbul’unu tasvir etmiş hem de Osmanlı tarihine dâir bilgilerini paylaşmış ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Eserde, yazarın kendi müşahedeleri ile geçmişe dair tasvirleri arasında, oryantalist bakış açısı temelinde bir fark olduğu dikkat çekmektedir. Yazarın, okudukları ve duydukları çerçevesinde, zihninde bir Osmanlı imajı oluşturduğu ve Osmanlı tarihine dair anlatımlarında bu imaj üzerinden hareket ettiği görülmektedir. Bu çalışma, Edmondo De Amicis’in seyahatnamesinde, İstanbul’un fethi ve Fatih Sultan Mehmed dönemi hakkında anlatılanların izini sürmek amacıyla kaleme alınmıştır. Yazarın dört yüz sene öncesine dair rivayetleri, yukarıda belirtilen bakış açısı da dikkate alınarak, dönemin kaynakları ve bu konuda yapılan araştırmalar çerçevesinde mukayeseli olarak tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu-Batı, Oryantalizm, Osmanlı, Seyahatname.

¹ Bu çalışma, Fatih Sultan Mehmet Dönemi Osmanlı Dünyası Disiplinlerarası Öğrenci Sempozyumunda (27-28 Nisan 2018, İstanbul) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Abstract

The Italian traveler Edmondo De Amicis’s work “*Istanbul*” has an important place among the examples of the travel books. The author, who visited Istanbul in 1874, described Istanbul, shared his knowledge, ideas, and critics about the Ottoman history in his work. Because Amicis was influenced by his reading and hearing, he created an Ottoman image in his mind and acted on this image in his narration of the Ottoman history. This paper traces story of the Conquest of Istanbul and the period of Sultan Mehmed, the Conqueror, by relying on Amicis’ work. Furthermore, we compare and analyze the narrations of the author about four hundred years ago in the context of the sources of the period and the published researches.

Keywords: West-East, Orientalism, Ottoman, Traveler book.

Giriş

İtalyan yazar Edmondo De Amicis, 1874’te İstanbul’u ziyaret etmiş ve seyahat intibalarını *Constantinopoli* isimli eserinde kaleme almıştır. Yazarın bu eseri ilk olarak, yirmi sekiz yaşında yaptığı İstanbul seyahatinden dört yıl sonra, 1878-1879 tarihlerinde iki bölüm şeklinde Milan’da neşredilmiştir. Sonrasında sırasıyla Fransızca, İngilizce, Almanca ve Yunancaya tercüme edilmiştir. Kitaptan Türkçeye ilk tercümeyi Reşat Ekrem Koçu yapmıştır. Metnin tamamını ihtiva etmeyen bu kısa tercüme, eserin orijinal dilinden değil Fransızcasından yapılmış, önce 1936 yılında gazete tefrikası olarak Cumhuriyet’te, sonrasında 1938 yılında kitap olarak İstanbul’da basılmıştır. Seyahatnamenin tamamının Türkçeye tercümesi 1981 yılında yapılmıştır. Kültür Bakanlığı tarafından neşredilen bu tercümede de kitabın Fransızcası esas alınmıştır (Şakiroğlu, 1994: 60). Eserin, Beynün Akyavaş tarafından yapılan bu tercümesinin (Amicis, 1981) önsözünde yer alan şu cümle, bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur: “*İstanbul ile alakalı seyahatnameler arasında mühim bir yer işgal eden bu eserde geçen asır İstanbul’u ile Osmanlı tarihi üzerine zengin bilgiler verilmiş olmakla beraber yazar okuduğu kitaplardan öğrendiklerini veya duyduğu rivayetleri hemen hemen münaakaşasız kabul ettiği, Türkleri yakından tanıma fırsatını bulamadığı, üstelik kendisinin de ifâde ettiği gibi bizim içinde doğup büyüdüğümüzden farklı bir fikir ve his düzeninde yetiştiği içindir ki zaman zaman yanlışlığa düşmekte, yanlış değerlendirmeler yapmaktadır.*”

Edmondo De Amicis’in, kitabında, bir taraftan zamanına dair müşahedelerini aktarırken, diğer taraftan da geçmiş hakkında, yaşayarak emin olduğu gerçekleri anlatıyor gibi bir üslûp kullandığı görülebilir. Yazarın ve eserinin Türkiye’de tanınmasında mühim rol oynayan Reşat Ekrem Koçu’ya göre De Amicis, Türklerle yakın olarak görüşmemiş ve geçmiş seyahatnamelerden pek farklı şeyler kaydetmemiştir. Koçu, bunun sebebinin, yazarın kayıtlarının ekserisini İstanbul’da konuşup görüştüğü ve eserini ithaf ettiği İtalyan kolonisinin bilgilerinden bir araya getirmesi olarak ifade etmiştir. Bununla birlikte yazar, müşahede kabiliyeti ve öne çıkan üslûbu ile seyahatname literatüründe kendisinden öncekilere kıyasla ayrı bir mevki edinmiştir (Şakiroğlu, 1994: 61). Yazar, yer yer kendisinin de bahsettiği üzere, İstanbul’a gelmeden önce *Şark’a ait kitapları* okumuş, zihninde oluşturduğu Doğu, Osmanlı ve İstanbul anlayışı ile birlikte eserini kaleme almıştır. Bu noktada, Osmanlı dünyasına dair hükümleri, *Oryantalizm tuzağı* (Faroqhi, 2003: 15) çerçevesinde değerlendirilebilir. Suraiya Faroqhi’nin işaret ettiği bu husus, konuyla irtibatı itibâriyle dikkat çekicidir: “... oryantalizm de çok eski

zamanlardan kalma edebi kaynaklara aşırı derecede bel bağladığı için, önyargılar, yüzyıllar boyunca tarihsel gerçekler pek kaale alınmadan nesilden nesile aktarılır. Osmanlı tarihiyle ilgili Avrupa kaynakları ele alınırken bu sorun hiç akıldan çıkarılmamalıdır. ... Gezgünlerin söylediklerinin sorgulanmadan kabul edilmesi, Avrupalıların Ortadoğu üzerine yazdıklarının pek çoğunda görülen tarih dışı yaklaşımı perçinliyor. (Faroqhi, 2003: 15-16)” Edmondo De Amicis’in seyahatnamesinin hem yazıldığı dönem hem de hâlihazırda popüler bir eser olduğu düşünüldüğünde, kitabı okurken, yukarıda temas edilen noktaların göz önünde tutulması isabetli olacaktır.

Beynun Akyavaş’ın tercümesi esas alınarak yapılan bu çalışmada, De Amicis’in Osmanlı tarihi üzerine yazdıkları arasında, İstanbul’un fethi ve Sultan II. Mehmed ile ilgili olanlardan bir kısmının, çalışma metni sınırları içerisinde aktarılması ve değerlendirilmesi düşünülmüştür. Müellifin anlatımları, Fatih Sultan Mehmed dönemi kaynakları içerisinde yer alan, Osmanlı tarih yazarı Tursun Bey’in *Târîh-i Ebü’l-feth* adlı eseri ve Bizans tarihçisi Dukas’ın *Dukas Kroniği* olarak isimlendirilen eseri ile mukayese edilecektir.

Edmondo De Amicis’in *İstanbul* kitabı ve devrin iki kaynak eseri temelinde yazılan bu metindeki konu, şüphesiz çok daha geniş bir çerçevede ele alınabilir. Meselenin, Fatih Sultan Mehmed ve dönemine veya milletlerin tarih anlayışlarına, bu anlayışları ortaya çıkaran unsurlara dair yapılan müstakil çalışmalarla desteklenerek zengin bir izaha kavuşacağı muhakkaktır.

Fetih ve Fatih

Edmondo De Amicis’in asırlar öncesine dair yaptığı tasvirlerin temeli, fetih döneminin Bizans kaynaklarına dayandırılabilir. Zira yazarın, fethi, Batı tarihçilerinin çok ehemmiyet verdiği (Dukas, 2013: 9) Dukas Kroniğinden de okumuş olması muhtemeldir. Dukas’ın eseri, fethin ana kaynaklarından kabul edilmektedir. Dukas, fetih sırasında İstanbul’da olmamasına rağmen (Emecen, 2001: 217), hadiseleri görmüş ve yaşamış gibi anlatmıştır.

De Amicis, Ayasofya Camii’ni ziyaretini yazarken; “*Bazilika tasvirinin hafızamda uyardığı bu sabnenin teferruatını hatırladığım şu sırada benden de susmam istenmemeli.*” diyerek, Osmanlı askerlerinin Ayasofya’ya girişini hikâye etmektedir (Amicis, 1981: 222-225). Dukas eserinde bu girişin yanı sıra Ayasofya’daki halktan esirler alınmasını da detaylı olarak tasvir etmektedir: “*Mabet içerisindeki bu afet ve felaketi, ileride kim tasvir edecektir? ... Mabedin hali hakkında ne diyeceğimi bilmiyorum. Dilim ağzıma yapıştı, ağzım mübürülenmiş olduğundan nefesim çıkamıyor.* (Dukas, 2013: 198)”

Fatih Sultan Mehmed devrinde yaşayan tarih yazarı Âşıkpaşazâde, bu noktaya, hisarın alınışını anlatırken kısaca temas etmektedir: “*Hisar feth olundu. ... Altın, gümüş mücevherler ve türlü kumaşlar gelip pazara döküldü. Satmaya başladılar. Halkını esir ettiler. ... (Âşıkpaşaoğlu, 2014: 148)” İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın bu konuya dair işareti, şu cümlesinde görülmektedir: “*Askerler, Ayasofya’ya kadar gittiler, kiliseye dolmuş olan halk arasından istedikleri kadar esir aldılar.* (Uzunçarşılı, 2015: 490)” Halil İnalçık ise meseleye şu*

şekilde bir açıklık getirmektedir: “*Sultan, gelecekteki başkentinin yağmalanmasını istemiyordu; ancak dinî hukuka göre üç günlük yağma izni vermesi gerekiyordu. Kent zor kullanılarak alınmıştı; bu yüzden taşınır mallar şeriata göre askerlerin yasal ganimeti idi; halk da yasal olarak köleleştirilebilirdi. Mehmet, fethin ilk günü, kente bir alayla girdi, yağmayı durdurdu, Ayasofya’ya giderek namaz kıldı. Kiliseyi camiye çevirdi ve ilân etti: “Bundan sonra tahtım, İstanbul’dur” ... (İnalcık, 2016: 31)”*

Dönemin tarihçilerinden, Tursun Bey’in fethi anlatırken yaptığı tasvirler de bu çerçevede değerlendirilebilir: “... *Bu sebepten çok kimesne hazîz-i fakr-ı fâkadan evc-i servet-i ni’mete yitişti. Me’âl-i kelâm, hâl-i ehl-i küfr ü dalâl harâb, ve ordu-yı hümayûn, bel tamâmet rub’-ı meskûn, anlarun zehâyir-i nefâyisi ile ma’mûr oldu. (Tursun Bey, 1977: 62)”* Târîh-i Ebü’l-feth’in yazarı Tursun Bey ayrıca, Sultan II. Mehmed’in Ayasofya’ya gelişi, binanın harap hâlini görmesi ve sonrasında tamir ettirmesiyle ilgili şu şekilde not düşmüştür: “*Pâdişâh-ı cihân ... Vaktâ ki bu binâ-yı hasînün tevâbi’ü levâhıkın harâb u yebâb gördi ... , ve Ayasofya’yı ve sûr-ı Kostantiniyye’yi meremmet idiip, binâsın tecdîd itti. (Tursun Bey, 1977: 64, 75)”*

Kitapta yine *Ayasofya* başlığı altında şu ifadeler dikkat çekmektedir: “*Tepeye, Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’un fethedildiği gün, atını kilisenin büyük mibrabının önünde durdurunca söylediği söz yazılmıştır: “Allah göklerin ve yerlerin nurudur!” ... (Amicis, 1981: 213)”* Bu mevzuda dikkat çekici olan, Sultan Mehmed’in kiliseye atıyla girip girmediği hususudur. Bahis, Dukas’ın anlatımında şöyle yer almıştır: “*Sultan ... Büyük Kilise’ye geldi, atından indi ve içeri girdi. (Dukas, 2013: 202)”* Konunun genelinde Amicis ve Dukas’ın birbiriyle örtüşen anlatımlarının, burada farklılaştığı görülmektedir. Tabii bu noktada, orijinal metindeki ifâdelerin görülmediği de hatırdta tutulmalıdır. Uzunçarşılı ise bu mesele hakkında, müellifi meçhul bir vakayinameden şöyle bir nakil yapmaktadır: “*Padışah Romanos (Topkapı) kapısından şehre girerek, Ayasofya kilisesi’ne gitti, oraya gelince atından indi... (Uzunçarşılı, 2015: 491)”*

Edmondo De Amicis, İstanbul’un surlarını da dolaşmış ve fikirlerini kitabındaki *Surlar* başlığı altında kaleme almıştır: “*İstanbul’un kadim surlarının etrafında yalnız başıma dolaşmak istedim, bütün seyyahlara da benim gibi yapmalarını tavsiye ederim, çünkü ıssız koca harabeler ancak baştan aşağı dikkat kesilip seyredilirse ve sükûnet içinde düşünceye dalınırsa hakikaten devamlı ve derin bir iz bırakıyor. (Amicis, 1981: 331-332)”* Yazar, bir taraftan surlara dâir tasvirler yaparken, diğer taraftan da yer yer İstanbul’un fethine dâir anlatımlar ortaya koymaktadır: Şehrin surlarının büyük kısmı fetihten sonraki hâlini korumuştur. Muharebe esnasında kullanılan büyük topların açtığı gedikler, “*koçbaşlarının ve mancınukların izleri, lâğım yarıkları, en müthiş hücumların yapıldığı ve en ümitsiz mukavemetlerin görüldüğü yerleri işaret eden her şey halâ bellî”* olmaktadır. Yazar gördüğü kadarıyla surların hemen hepsinin o günkü gibi durmasının sebebinin Sultan II. Mehmed ile Sultan II. Bayezid zamanlarında çok az tamir görmesine bağlamıştır. Bu gezinti esnasında, içerisinde bulunduğu hâlin de tesiri ile onun için “*On dokuzuncu asır İstanbul’u kaybolmuştur: kendinizi Konstantinus’ların şehrinin önünde zannedersiniz; beşinci asrın havası teneffüs edilir, bütün düşünceleriniz büyük düşünüş gününe doğru atılır ve bir an şaşırmış ve şaşkın*

kalırsınız. (Amicis, 1981: 331-332)” Görüldüğü üzere yazar, İstanbul’un fethini “büyük düşüş günü” olarak nitelendirmektedir.

De Amicis’in yukarıda geçen ifadeleri *Dukas’ın İstanbul hakkında yazdığı ağıtı* hatıra getirmektedir. “... Şimdi şehre gelen felaketi, müthiş esareti ve acı hicreti hangi kuvvetli dil tasvir edebilecek? ... (Dukas, 2013: 207-210).” Dukas, fetih sonrası kaydettiği bu ağıtında, *Constantinopolis* düşünce yaşanan hissiyatı ve şaşkınlığı uzun bir şekilde ifade etmiştir.

İtalyan tarihçi Agostino Pertusi’nin Dukas hakkındaki fikirleri bu çerçevede göz önünde tutulabilir: “Tarihçi Dukas, başkentini kaybindan dolayı çok büyük bir acı duyuyordu. Konstantinopolis’in düşüşü esnasında orada değildi, fakat müdafaaya katılan kişilerden, hatta savunma cephesinin kırılması sırasında şehre giren “giannizzeri” (yani Yeniçeriler arasına alınan Hristiyanlardan da bilgi toplamıştı. Bu zat, bütün Yunanlı kalbi ve Ortodoks mezhebi duygusu (fakat Roma kilisesi ile birleşmeye yatkın tutumu ile) Konstantinopolis şehri ve abalisi için kadere katılıyordu. Anlattıklarının sonunda, Geremia’nın İstirapları ve Mezmurları taklid eden bir gerçek ve özel solo melodi okunur, arada da şahsî görüşleriyle zenginleştirir. Kaleme aldığı *Historia turcobyzantina* adlı eseri, İtalya’da halk lehçesine (özellikle Venedik lehçesine), yazılışından otuz yıl kadar bir müddet sonra tercüme edildi; ve bu tercüme metinde, Konstantinopolis’in düşüşü ve ... elem konusuna gelindiği zaman bir Yunanlı’nın düşüncesi ile bir İtalyan’ın rubi durumunun nasıl bir abenk içinde bulunduğunu gösterir” (Pertusi, 2004: 21-22).

Yine aynı kitaptaki, “Bir İmparatorluğun Düşüşü” ile “Konstantinopolis’in Düşüşünün Haberinin Yayılması” başlıkları altında yer alan şu ifâdeler, İstanbul’un Müslüman Türkler tarafından fethi haberinin Batı’da yayılması bağlamında dikkat çekicidir: “Bir şehrin, hatta bir imparatorluğun başkentinin düşüşü haberi, ... büyük ses getirecek mahiyetteydi. Elbette ki Ortaçağ devrindeki “haber yayma” kavramı çağdaş bir zamandakinden çok farklı idi. ... Hâtıra yazarı, tarihçi, kronik yazarlarının dikkati büyük ölçüde, kendi ülkelerinin başka topluluklar üzerine başardıkları siyasî, askerî, diplomatik, idarî olayları en başa alarak yoğunlaştırdı; ve bunların da üstüne dinî mevzuları, özellikle de *respublica christiana* yani o devrin katolik toplumu ve hristiyanların hayatî saydıkları unsurlara yöneldi.” “Fuerunt Itali rerum domini, nunc Turchorum inchoatur imperium: “İtalikler evrenin sahipleri idiler, şimdi Türklerin imparatorluğu başlıyor.” Türklerin İstanbul’u alması sadece Akdeniz’in doğusunda değil, gelecekte Türk hâkimiyetine girecek olan doğu Avrupa üzerinde de tarihî bir tesire sebep olacaktı (Pertusi, 2004: 15-16).

De Amicis, fethihte kullanılan meşhur topun İstanbul’a getirilişini; “Muhasaranın ilk günlerinde, dört yüz topçunun kullandığı ve yüz öküzüün yerinden ancak kıpırdatabildiği...” ifâdeleriyle tasvir etmektedir (Amicis, 1981: 332). Dukas bu hâdiseyi daha detaylı kaydetmiştir. Sultan Mehmed topun şehre getirilmesini şubat ayında emretmişti. Altmış manda, otuz araba ile topu çekmiş, bu esnada denge için yanlarında *ikişer yüz asker* bulundurulmuştu. Lüzum eden yerlerde köprü inşası için ihtiyaç duyulan *elli inşaat ustası ve iki yüz amele* daha öncesinde ilerlemişti. Topun nakli şubat ve mart ayları boyunca sürmüş ve şehirden *beş mil uzak bir mahalle* getirilmişti. Nihayetinde emredilen yere konulan topun muhafazası *Karacia Bey’e* verilmişti (Dukas, 2013: 178).

De Amicis, devam eden sayfalarda muhasarayı anlatmayı sürdürmektedir: “... kendimi II. Mehmed’in İstanbul muhasarası sırasında ordugâhını kurduğu dalgalı ve çorak büyük Davudpaşa ovasının önünde buldum. Etrafıma bakarak, sanki Sultanın çadırı ordugâhının izlerini arıyormuşum ve bu yerin 1453 ilkbaharının sonuna doğru aldığı büyük ve acayip manzarayı tasavvur etmek istiyormuşum gibi bir elimi gözlerime siper edip bir müddet öylece durdum. Can çekişen koca şehri korkunç bir şekilde saran muazzam ordunun rubu, gönlündeki gibi, orada tekrar canlanıyordu...” (Amicis, 1981: 333-334).

Yazarın, zihninde canlandırmaya çalıştığı bu muhasaranın görüntüsü içerisinde, Osmanlı ordusunda yer alan ve şehrin düşmesinde büyük bir ehemmiyete hâiz olan insan unsurunun hummalı çalışmalarına dâir yaptığı tasvirler de dikkat çekicidir: “İki yüz kadırgayı Beşiktaş koyundan Kasımpaşa koyuna kadar karadan taşıyan yüz bin işçinin kolunu harekete geçiren, toprağın derinliklerine Ermeni lâğımcılarından meydana gelen orduları süren, hücum saatini ilân etmek için bir anda yüz yere münadiler salan, bir tesbih tanelerini sayacak kadar kısa bir zamanda yüz bin yay kuran ve yüz bin palayı sıyırarak yıldırım gibi emirler oradan yağdırılıyordu. (Amicis, 1981: 333-334)” Deniz cephesi için donanmayı Haliç’e nakleden işçiler, yer altında toprağı kazıp yol açan lağımcılar ve karada her dâim hazır kuvvet bir güç. Yazarın, bu cümlelerinin devamında yer verdiği “Orada, Konstantinos’un beti benzi atmış habercileri Urban’ın toprakları yağlamak için kullanılan yağı satmaya gelmiş Galatalı Cenevizlilere ve Marmara denizi kıyısından Avrupa filolarının Konstantinos’ların son tabiyasına Hristiyanlığın son yardımlarını getirip getirmediğini gözleyen Müslüman gemilerine tesadüf ediyorlardı. (Amicis, 1981: 333-334)” şeklindeki ifâdeleri, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın konu hakkındaki notlarını akla getirmektedir. Uzunçarşılı, De Amicis’in de bahsettiği, Haliç’e donanma indirilmesi (Uzunçarşılı, 2015: 479-482) hâdisesini anlatırken, Dukas’a da atıfla², Galata Cenevizlilerinin her iki taraf için de çalıştıklarını, yani hem Bizanslıları ve hem de Osmanlıları idare ettiklerini ifâde etmektedir (Uzunçarşılı, 2015: 479).

De Amicis’in, İstanbul’un fethi hakkındaki hadîs-i şerîfe de atıfta bulunduğu görülmektedir: “Hazreti Peygamber tarafından kendilerine vaad edilen şehrin ufukta görünen kubbelerine bakıyorlardı. (Amicis, 1981: 336)” Ve ilerleyen satırlarda, detaylı tasvirlerle fethi anlatmaya devam etmektedir: Gün doğarken başlayan çarpışmada yüz bin serdengeçti dört büyük safa ayrılan Osmanlı ordusunun ön safındaydı. Sultan II. Mehmed’in ordunun büyük kısmına hücum emrini vermesiyle birlikte; “... Üstünde sancakların dalgalandığı, yüz paşanın idare ettiği üç büyük ordu, üç büyük insan nebri ilerledi, yayıldı, tepeleri örttü, vadileri doldurdu, Haliç’den Yedikule’ye kadar yıldırım gibi gürleyen “Lâilâbeillallah” nidalarıyla, korkunç bir boru, nakkare ve çarpışan kılıç velvelesiyle indi. Sonra süratle ilerleyip fırtınalı bir ummanın sarıp kayalara atılışı gibi surların üstüne atıldılar.” Böylece bu büyük muharebe başlamış oldu. Öyle ki, “...daha ziyade yüz muharebe, kapılarda, gediklerde, hendeklerde, sahanlıklarda, sur perdelerinin dibinde, İstanbul’un yüz yıllık büyük yolunun bir başından

² Ayrıntılı bilgi için bkz. (Dukas, 2013: 188).

öteki başına başladı.” Şehrin savunma cephesinde kullanılan Rum ateşi³ de bu hengâmenin ortasında yer alıyordu. Bu alev, ateş, toz ve duman arasında Sultan’ın *hücum narası* duyuldu. “*İşte o zaman Tanrı’nın intikamı taşıp boşandı. Yeniçeriler ona bir tek nara haline gelen on dört bin nara ile cevap verdiler ... Sultan demir güzünü havada sallayarak bir pala ve yay parıltısının, bir sarık ve miğfer denizinin ortasında ilerledi. Dolu gibi yağın oklar ve toplar Topkapı’yı dövmeye başladı,*” ... yaralanan Cenevizli komutan Giustiniani mevkiünden ayrıldı; “*cesareti kırılmış İtalyanlar bozguna uğradılar; dev yapılı bir yeniçeri olan Ulubatlı Hasan surların üstüne ilk çıkan oldu. Morali son cesur askerlerinin arasında çarpışan Konstantinos mazgalların üstünden fırladı, kapının dibinde dövüşmeye devam etti ve cesetlerin arasına düştü⁴ ... Doğu Roma İmparatorluğu çöktü...*” (Amicis, 1981: 337-340).

Edmondo De Amicis, *Dolmabahçe*’yi anlatırken, Osmanlı sultanları hakkında değerlendirmelerini de kaleme almıştır. Bunlar arasında Fatih Sultan Mehmed’e temas eden satırlar şu şekildedir: “*En güzel devre, Osman Gazî’den II. Mehmed’e kadar yüz doksan üç yılı içine alan hanedanın ilk gençlik devresidir.*” Yazar, eski sultanların “*şahıslarında irklarının gençliğini, güzelliğini ve kuvvetini*” bir araya topladığını, bununla birlikte “*sadece halklarının canlı bir tasviri*” olmayıp “*güzel bir bayrak, İslâm kılıcının kıymetli bir incisi*” olduklarını ve “*bununla büyük, gerçek bir kuvvet*” meydana getirdiklerini ifade etmiştir. Buradan yola çıkıp “*Osmanlı kudretinin fevkalâde bir surette büyümesinin en tesirli sebeplerinden birini onların şahsî meziyetlerinde*” gördüğünü kaydetmiş ve ayrıca yaşadığı devirle Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan on altıncı asra değin yaşayan sultanları, devletin bu zaman içerisindeki değişimi açısından; “*...Hakikaten bugünkü sultanlarla adı Avrupa’da on ikinci asırdan on altıncı asra kadar yıldırım gibi güürültü koparan sultanlar arasında günümüzdeki Osmanlı imparatorluğuyla ilk asırların imparatorluğu arasındaki farkın aynı mevcuttur.*” şeklinde mukayese etmiştir (Amicis, 1981: 240-241). Yazar, Sultan II. Mehmed’i muhasara esnasında da tasvir etmektedir: “*Sultan her sabah, gün doğarken, otağının kapısının önünde ... sarı bir sorguçla süslenmiş kocaman kavuğuyla ve kan rengi uzun kaftanıyla duruyor ve önünde uzanan koca şehre, bir eliyle kara, güür sakalını sıvazlayarak, öteki eliyle de hançerinin gümüş kabzasını sıkarak, kartal bakışlarıyla bakıyordu.*” (Amicis, 1981: 334)” De Amicis’in, kitabın genel çerçevesi içerisinde, bir Osmanlı tahayyülü ile yazdıkları arasındaki tahkir edici ifadelerinin, bu mevzu içerisinde olduğu gibi, Türk kadınları ve harem bahislerinde de satırlarına aksettiği görülebilmektedir (Amicis, 1981: 225-244).

Yazarın, Sultan II. Mehmed ve dönemine dair temas ettiği hususlar arasında yer alan *Hazreti Eyüp Sultan* hakkındaki satırlar da şu şekildedir: “*... Bizans surlarının dibinde ilk Müslümanlarla beraber şehit olan ve bu sahile defnedilmiş cesedi sekiz asır sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından bulunan Haz. Peygamber’in meşhur sancaktarının köşk şeklindeki türbesi yükselir. Fatih, padişahların Osman Gazî’nin kılıcını merasimle kuşandıkları bu camii onun için*

³ “Eski zamanlarda deniz ve kara muharebelerinde kullanılan yangın çıkarma vasıtalarından birinin adıydı.” Bkz. “*Ateş-i Rum?*”, (Pakalın, 1983: 107-109).

⁴ Edmondo De Amicis, böyle yazmakla birlikte, İmparator Kostantinos’un ölümüyle ilgili farklı rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. (Emecen, 2001: 217).

yaptırtmıştır, bu yüzden etrafındaki kabristan kabristanların en mübareği olduğu gibi, bu cami de İstanbul camilerinin en mukaddes olanıdır. (Amicis, 1981: 447)”

Edmondo De Amicis, *Topkapı Sarayı*’nı anlattığı bahse son verirken, Sultan II. Mehmed’in söylediği ifade edilen meşhur Farsça beyte (Kavaklıyazı ve Avcıoğlu, 2024: 120-134) atıf yapmaktadır: “... *Ayağını Doğu imparatorlarının harap olmuş sarayına attığı zaman Fatih Sultan Mehmed’in diline gelen Acem şairinin mısraları onun için tekrar söylenebilir:*”

“Perdedari miküned der Kasri Kayser ankebut

Bûm növbet mizened ber kubbei Efrâsiyâb!...” (Amicis, 1981: 419)

Tursun Bey, Sultan Fatih’in bu beyti, kilisenin harap hâlini görünce Ayasofya’da söylediğini yazmaktadır (Eyice, 1991: 207). Beytin, Târîh-i Ebû’l-feth’deki kaydı şu şekildedir:

“Perde-dârî mâ-küned der tâk-ı kîsrâ ankebût

Bûm nevbet mâ-zened der kal’a-i Efrâsiyâb”

“Örümcek Kîsrâ’nın penceresinde perdedarlık yapıyor.

Baykuş Efrâsiyâb’ın kalesinde nevbet vuruyor. (Tursun Bey, 1977: 64)”

Sonuç

Edmondo De Amicis’in, İstanbul’un fethi ve Fatih Sultan Mehmed hakkında yazdıkları arasında, fethi dâir temel mefhumların hemen hepsinin yer aldığı görülmektedir: *Büyük düşüş günü, Haliç’e donanma indirilmesi, Grejuva yani Rum ateşi, Sultan II. Mehmed’in hücum narası, Bizans’ın hâdiseyi Tanrı’nın intikamı* olarak değerlendirmesi, imparator Konstantinos’un ölümü ve nihayetinde *Doğu Roma İmparatorluğu’nun çöküşü*. Ayrıca, *Ulubatlı Hasan, Hazreti Eyüp Sultan* ve yer yer fetih sırasındaki Bizans efsanelerinden de bahsedilmektedir. Esâsen yazarın kullandığı *Tanrı’nın intikamı* tabiri, diğerlerine nazaran daha fazla dikkat çekmektedir. Bu tarz ifadeler, fetih dönemi Bizans kaynaklarında da yer almaktadır. Meselâ, *Dukas’ın İstanbul hakkında yazdığı ağıttaki* şu cümleler bu muhtevada değerlendirilebilir: “*Şimdi şehre gelen felaketi, müthiş esareti ve acı hicreti hangi kuvvetli dil tasvir edebilecek? ... adil hâkim olan tanrının günahlarımız için neslimizi tamamen terk ettiğinden abla ve inle! ... Günahlar işledik, dini hükümlerden uzaklaştık. Her milletten fazla haksızlık yaptık ve bize her ne yaptıysan hakiki ve adil kararınla yaptın.*” Bu çerçevede sorulacak olursa, Fetih’ten dört yüz sene sonra dahi Batılı bir seyyah, İstanbul’un Türklerin eline geçmesini niçin böyle nitelendirmektedir? Edmondo De Amicis’in, fethi, aslında sadece fethi de değil, kitaptaki genel anlatıma bakıldığında Osmanlı’yı, ne tür ve hangi kaynaklardan okuduğu, dinlediği sorusunun cevabı, belki bir önceki sorunun cevabını da izah edecektir. Elbette ki bu soruların cevapları kesin olarak verilemeyecek olsa da yazarın ifadelerinden, Osmanlı’ya dair Batı tarih yazımında, asırlara dayanarak süregelen, yazılı ve sözlü bir tarih telakkisi olduğu değerlendirilebilir.

Kaynakça

Aşıkpaşaoğlu Tarihi. (2014). (Haz. Nihal Atsız). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- DE AMICIS, Edmondo. (1981). *İstanbul (1874)*. Çev. Beynun Akyavaş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Dukas. (2013). *İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği 1341 – 1462*. Çev. V. Mirmiroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Emecen, F. (2001). “İstanbul”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). 23. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını. 212-220.
- Eyice, S. (1991). “Ayasofya”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). 4. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını. 206-210.
- Faroqhi, S. (2003). *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*. Çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kavaklıyazı, A., Avcıoğlu, G. G. (2024). Fatih Sultan Mehmed'e Atfedilen Farsça Bir Beytin İzinde. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (55). 120-134.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları.
- Pertusi, A. (2004). *İstanbul'un Fethi, I, Çağdaşların Tanıklığı*. Çev. Mahmut H. Şakiroğlu. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Şakiroğlu, M. H. (1994). “De Amicis, Edmondo”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). 9. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını. 60-61.
- Tursun Bey. (1977). *Târîh-i Ebü'l-feth*. Haz. Mertol Tulum. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2015). *Osmanlı Tarihi*. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları.

SOVET HOKIMIYATINING O‘ZBEKISTON SSR’DA CHORVACHILIK SOHASIDAGI SIYOSATI

*Sovyet Hükümetinin Özbekistan SSCB’ndeki
Hayvancılık Politikası*

Dr. Shakhzod AKHMEDOV

O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti Eng Yangi Davr Tarixi Bo‘Limi
Boshlig‘i Tashkent/ O‘zbekiston E-mail: shahzodaxmedov81@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/>

DOI: <https://doi.org/10.29329/>

Makale Türü	Araştırma - Tadqiqot	Maqola Turi
Geliş Tarihi	1 Nisan - Aprel 2026	Qabul qilingan sana
Kabul Tarihi	17 Nisan - Aprel 2026	Tasdiqlangan sana
Yayın Tarihi	30 Nisan - Aprel 2026	Nashr sanasi
Sayfa Aralığı	10-24	Sahifalar oralig‘i

Shakhzod Akhmedov, “Sovet Hokimiyatining O‘zbekiston Ssr’da Chorvachilik Sohasidagi Siyosati”, *Academic Literature The Journal of Social Sciences Researches*, Volume: 4, Number: 1, April 2026, s. 10-24.

Annotatsiya

Maqolada sovet hokimiyatining O‘zbekiston SSRdagi chorvachilik siyosati tahlil qilinib, uning tarixiy ildizlari va oqibatlari yoritilgan. Chorvachilikning turkiy xalqlar hayotidagi o‘rni haqida qisqacha ma‘lumot berilib, asosan sovetlar davridagi o‘zgarishlar bayon etilgan. Maqolada sovet hokimiyati tomonidan 1917–1991-yillar oralig‘ida olib borilgan majburiy jamoalashtirish, “Harbiy kommunizm”, yer-suv islohotlari va besh yillik rejalarining chorvachilikka ta’siri ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, bir qator statistik ma‘lumotlar asosida chorva mollari sonining kamayishi, mahsulot yetishtirish hajmining pasayishi, aholi iste‘mol darajasining keskin pastlaganligi va yem-xashak ta‘minoti muammolari yoritilgan. Chorvachilikdagi sanoatlashtirish jarayonlarining sustligi, rag‘batlantirish mexanizmining yo‘qligi, “qo‘shib yozish”, korrupsiya, veterinariya talablarga rioya qilinmasligi kabi tizimli kamchiliklar tahlil qilingan. Xulosa qismida esa sovet iqtisodiy modeli chorvachilik sohasida barqaror rivojlanishni ta‘minlay olmagani, aksincha uni inqirozga olib kelganligi asoslab berilgan.

Kalit So‘zlar: Chorvachilik Siyosati, Jamoalashtirish, Agrar Islohotlar, Chorva Mollari, Ozuqa Yetishmovchiligi, Besh Yillik Rejalar, Harbiy Kommunizm, Sanoatlashtirish, Iqtisodiy Inqiroz, Kolxoz, Sovxoz, Qo‘Shib Yozish, Veterinariya, Naslchilik-Seleksiya, Parrandachilik, Yem-Xashak Bazasi.

Öz

Makalede, Sovyet iktidarının Özbekistan SSC'deki hayvancılık politikası analiz edilmekte, bu politikanın tarihsel kökenleri ve sonuçları ele alınmaktadır. Türk halklarının yaşamında hayvancılığın yeri hakkında kısa bilgi verildikten sonra, esas olarak Sovyetler dönemindeki değişimler açıklanmaktadır. Makalede, Sovyet iktidarı tarafından 1917–1991 yılları arasında uygulanan zorunlu kolektifleştirme, “Savaş Komünizmi”, toprak-su reformları ve beş yıllık planların hayvancılık üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Ayrıca çeşitli istatistiksel veriler temelinde, hayvan sayısındaki azalma, üretim hacmindeki düşüş, halkın tüketim düzeyinin keskin biçimde gerilemesi ve yem temini sorunları ele alınmıştır. Hayvancılıkta sanayileşme süreçlerinin yavaş ilerlemesi, teşvik mekanizmalarının bulunmaması, “rakamları şişirme”, yolsuzluk, veterinerlik kurallarına uyulmaması gibi sistemsel eksiklikler analiz edilmiştir. Sonuç bölümünde ise Sovyet ekonomik modelinin hayvancılık alanında sürdürülebilir bir gelişme sağlayamadığı, aksine sektörü krize sürüklediği gerekçeleriyle ortaya konulmuştur.

Keywords: Hayvancılık Politikası, Kolektifleştirme, Tarım Reformları, Hayvan Varlığı, Yem Yetersizliği, Beş Yıllık Plan, Savaş Komünizmi, Sanayileşme, Ekonomik Kriz, Kolhoz, Sovhoz, Rakam Şişirme, Veterinerlik, Islah ve Seleksiyon, Kanatlı Hayvan Yetiştiriciliği, Yem ve Kaba Yem Altyapısı.

Kirish

Chorvachilik insoniyat tomonidan shug‘ullangan eng qadimiy mashg‘ulot turi hisoblanib, u yovvoyi hayvonlarni ovlash va ularni xonakilashtirish maqsadida qo‘lga o‘rgatishdan boshlangan. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari esa qoramolchilik, qo‘ychilik, echkichilik, cho‘chqachilik, parrandachilik, yilqichilik, tuyachilik, quyonchilik, asalarichilik, ipakchilikdir. Chorvachilik fan nuqtayi nazaridan umumiy va xususiy chorvachilik bo‘limlariga bo‘linadi¹. Iqtisodiyotda esa har bir chorva hayvonining jami bosh soni va tarkibi, mahsuldorligi, zotlari, oziqlantirilishi, saqlanishi, mahsulotlari tannarxi, sotish baholari, rentabelligi va boshqa ko‘rsatkichlari o‘rganiladi, tahlil etiladi va baholanadi². Chorvador turkiy ajdodlarimiz bronza davriga qadar chorvachilik xo‘jaligining ko‘chmanchi, yarim ko‘chmanchi, yaylov va xonaki chorvachilik kabi bosqichlarini bosib o‘tgan³. Asrlar davomida shakllanib kelgan chorvador xo‘jaliklarning mavjudligi o‘zbeklarda go‘sht mahsulotlarining qadimdan mo‘l-ko‘l bo‘lganligidan darak beradi⁴. Rossiya imperiyasining o‘lkada olib borgan mustamlakachilik siyosati Turkiston chorvachiligida asrlar davomida saqlanib kelingan an‘analarning parchalanishiga olib keldi. Keyingi davrda o‘lkaning paxta xomashyo bazasiga aylantirilishi esa qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlari, xususan, chorvachilikning keskin inqiroziga sabab bo‘ldi.

Asosiy Qism

Sovet hukumatining O‘zbekiston SSRda mustamlakachilikka asoslangan iqtisodiy siyosati natijasida 1917-yildan 1945-yilgacha bo‘lgan davr oralig‘ida chorvachilik

¹ Абдолниёзов Б.О. Чорвачилик асослари. – Тошкент: Noshir, 2010. – Б. 4.

² Murtazayev O., Ahrorov F.B. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. – Toshkent: Ilm ziyo, 2017. – B. 353.

³ Асқаров. А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан. – Тошкент: Фан, 2023. – Б. 21.

⁴ Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – Б. 52.

inqirozga uchradi. Ushbu davrda xo‘jaliklarda chorva bosh soni va chorvachilik mahsulotlari yetishtirish keskin kamaydi. Bunga ikkita jahon urushi kabi siyosiy, qurg‘ochilik bilan bog‘liq tabiiy omillar ham ta‘sir o‘tkazgan, albatta. Shuningdek, bevosita sovet hokimiyatining qo‘li bilan 1917 – 1920-yillarda agrar tizimdagi amalga oshirilgan o‘zgarishlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ortiqcha qismini davlatga topshirishga yo‘naltirilgan *Harbiy kommunizm* siyosati hamda Yer-suv islohotlari va ayniqsa 1929 – 1930-yillarda qishloq xo‘jaligida jamoalashtirish siyosati kabi omillar sabab bo‘lgan. Jamoalashtirishning zo‘rluk bilan amalga oshirilishi chorvachilikka katta talofat yetkazib, o‘ta salbiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarni keltirib chiqardi.

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, 1946-yildan keyingi davrda chorvachilikni qayta tiklash uchun kolxoz va sovxozlardagi harakatlar, “Iqtisodiy turg‘unlik” yillari chorvachilikda mahsulot yetishtirishni sanoat usuliga o‘tkazish jarayonlari, yirik chorvachilik komplekslarining tashkil etilishi, chorvachilikni rivojlantirish yo‘lida olib borilgan urinishlar natijasida chorva bosh soni va chorvachilik mahsulotlari yetishtirish birmuncha ko‘paydi. Shu bilan birga, bu borada 1928-yildan 1990-yilgacha bo‘lgan davrda SSSR xalq xo‘jaligini rivojlantirishning *besh yillik* rejalari va KPSS Markaziy komitetining plenumlarida kolxoz va sovxozlarda chorvachilikni rivojlantirishning yo‘nalishlarini belgilash borasidagi olib borilgan ishlarni ham alohida qayd etish lozim⁵.

Sovet hokimiyatining qariyb 70 yillik hukmronlik davrida chorvachilik tarmog‘ida olib borgan siyosati butun imperiya hududida turlicha ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Bu islohotlar natijasiga umumiy xulosa berish qiyin. Sababi davlat va jamoa chorvachiligini tashkil etish, chorvachilikda sanoatlashtirish, yirik komplekslarni tashkil qilish, ozuqa yetishtirish borasidagi *islohotlar* natijasini respublikalardagi chorva bosh soni va go‘sht-sut yetishtirish ko‘rsatkichlari bilan bir qatorda aholi xo‘jaliklaridagi chorvachilikning holati hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati bilan umumlashtirish lozim. Shunisi aniqki, sovet hukumati tomonidan iqtisodiyotning butun dunyoda tan olingan qonuniyatlarini tan olmasdan, davlat mulkiga asoslangan rejali iqtisodiyot tashkilashtirildi, bu esa oxir-oqibat barcha tarmoqlar qatori chorvachilikda ham o‘rnatilgan iqtisodiy tizimning qulashiga olib keldi.

Sovet agrar siyosati masalasi xalqaro tarixshunoslikda ham keng muhokama qilingan bo‘lib, bu borada bir qator konseptual yondashuvlar shakllangan. Xususan, A. Nove rejalashtirilgan iqtisodiyot sharoitida qishloq xo‘jaligining institutsional va iqtisodiy samaradorligi cheklanganligini ta‘kidlab, davlat tomonidan qat‘iy boshqaruv agrar ishlab chiqarish rag‘batlarini susaytirganini qayd etadi⁶. S. Fitzpatrick esa sovet agrar siyosatini ijtimoiy tarix nuqtai nazaridan tahlil qilib, jamoalashtirish jarayonining dehqonlar kundalik hayoti va ijtimoiy munosabatlariga ta‘sirini ochib beradi⁷. Shu bilan birga, J. Kornai tomonidan ishlab chiqilgan *ta‘minot iqtisodiyoti (shortage economy)*

⁵ Ольсевич Ю.Я. Пятилетние планы / Пустырник. – Румчерод, 2015.

⁶ Nove A. An Economic History of the USSR, 1917–1991. — London: Penguin Books, 1992.

⁷ Fitzpatrick S. Stalin’s Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. — New York: Oxford University Press, 1994.

nazariyasi sovet qishloq xo'jaligida doimiy resurs yetishmovchiligi va tizimli nomutanosibliklarni izohlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi⁸.

Sovet hokimiyati o'rnatilgunga qadar xususiy chorvachilik ya'ni chorvaning aholi xonadonlarida boqilishi o'lka xalqlari hayotida muhim o'rin tutgan. "*Sovet hokimiyati esa bu kabi mayda dehqon xo'jaliklari orqali chorvachilikni rivojlantirib bo'lmaydi, faqatgina qishloq xo'jaligini sotsialistik asosda qayta qurish yo'li bilangina buni uddalash mumkin*", deya hisoblagan⁹. Oqibatda esa jamoalashtirish davrida O'zbekiston SSRda chorvachilik katta talofot ko'rdi.

O'zi shundoq ham abgor holatga kelib qolgan O'zbekiston SSR chorvachiligiga 1941 – 1945-yillarda qizil armiyani ko'proq go'sht, yog' va boshqa chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlash vazifasi yuklatildi¹⁰. O'zbekiston SSR chorvachiligi armiyani go'sht bilan ta'minlashda barcha imkoniyatlarni ishga soldi. Masalan, SSSR tarkibiga kirgan respublikalar ichida faqatgina O'zbekistonda 1942-yilda 1940-yilga nisbatan go'sht yetishtirishda o'sishga erishildi, bu esa chorvaning ommaviy so'yib yuborilishi bilan izohlandi¹¹.

Keyingi davrda chorvachilikda ayrim samarasiz islohotlar o'tkazilgan. KPSS Markaziy qo'mitasi bosh kotibi N.S.Xrushchovning "makkajo'xori siyosati" bunga misol bo'ladi. 1955-yildan boshlab O'zbekiston SSRdagi kolxozlarda ham ozuqa sifatida makkajo'xori ekish boshlab yuboriladi¹². Makkajo'xorining qishloq xo'jaligi uchun muhim pichan maydonlariga ko'p miqdorda ekilishi natijasida chorvachilik qattiq zarar ko'rdi.

1965 – 1970-yillarda O'zbekiston SSR kolxoz va sovxozlarida chorvachilikda ishlab chiqarish jarayonlarini elektrlashtirish va mexanizatsiyalashtirishga alohida ahamiyat berila boshlandi¹³. Shunga qaramasdan, sovet hukumati tomonidan O'zbekistonda ushbu yo'nalishga e'tibor boshqa respublikalarga nisbatan ancha past darajada edi. Sovet respubliklari orasidan chorvachilik yo'nalishidagi mutlaq ko'pchilik mashinasozlik ishlab chiqarish zavodlari va ixtisoslashtirilgan sanoat komplekslar asosan Ukraina, Belarus, Qozog'iston, Latviyada tashkil topdi¹⁴. Ko'p hollarda ishga tushirilgan sanoat komplekslaridan ta'mirlashsiz foydalanib kelindi. Natijada chorva hayvolari yashashi uchun kerakli sharoitlar mavjud bo'lmay, chorva hayvonlari turli kasalliklarga chalinib, mahsuldorligi kamaydi¹⁵. Sovet hukumati tomonidan hududlarda tashkil qilingan chorvachilik sanoat komplekslarini chorva bilan to'ldira olmaslik holatlari ham ko'p kuzatildi. Chunki SSSRda va ayniqsa O'rta

⁸ Kornai J. Economics of Shortage. — Amsterdam: North-Holland, 1980.

⁹ Ўзбекистон совет энциклопедияси. 12-том. — Тошкент, 1979. — Б. 574.

¹⁰ Правда. № 72. 13 марта, 1942 год.

¹¹ Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. Ўзбекистон 1939-1991 йилларда. — Тошкент: O'zbekiston, 2019. — Б. 37.

¹² Правда востока. № 1. 1 января, 1956 год.

¹³ Темиров Ф., Бўронова У. Ўзбекистон чорвачилигининг тараққиёти. — Тошкент: Ўзбекистон, 1985. — Б. 4-5.

¹⁴ Морозов Н.М., Рассказов А.Н. Анализ развития животноводства в России // Вестник ВНИИМЖ, 2016. — №2 (22). — С. 160.

¹⁵ Гап билан чорва тўймайди // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1992. — № 1. — Б. 19.

Osiyo respublikalarida bo‘rdoqibop qoramollar soni mavjud chorvachilik komplekslarini ta‘minlash uchun yetarli miqdorda emas edi¹⁶. Ayrim chorvachilik komplekslarning qurilishi boshlanib, tugallanmay qolgan holatlar ham ko‘p uchradi¹⁷. Bu esa chorvachilik fermalari qurilishida davlat mablag‘larining maqsadsiz sarflanganligini bildirardi.

1970-yillardan boshlab, shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar kolxoz va sovxozlarga qaraganda qoramollarga ko‘proq ega bo‘lgan. Bunda kolxoz va sovxozlar shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarni yosh chorva mollari va ozuqa bilan ta‘minlagan, shuningdek, o‘zlariga tegishli yaylovlardan foydalanish imkonini bergan. Shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar buning evaziga ularga davlat uchun kolxoz va sovxozlar reja majburiyatlari hisobidan sotiladigan ortiqcha chorvachilik mahsulotlarini yetkazib bergan¹⁸. Ayrim tadqiqotga ko‘ra, 1970-yillarga kelib SSSRda chorvachilik tarmog‘ining jadal rivojlanishi kuzatilgan. Bu jarayon ozuqa bazasining mustahkamlanishi, ilg‘or texnologiyalarning joriy etilishi, seleksiya va naslchilik ishlari kengayishi, shuningdek, zamonaviy chorvachilik komplekslarining barpo etilishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Mazkur omillar ta‘sirida go‘sht, sut va boshqa chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada oshgan¹⁹.

O‘zbekiston SSRda chorvachilik ko‘rsatkichlari 80-yillarning boshlarida nisbatan oshdi. Ammo bu vaqtga kelib chorva mollarini kolxoz va sovxoz xo‘jaliklariga nisbatan shaxsiy xo‘jaliklarda yetishtirish iqtisodiy jihatdan samaraliroq va manfaatliroq ekanligini ko‘rinadi. Boshqa ma‘lumotga ko‘ra, “*butun SSSRdagi chorvachilik fermalarida bo‘rdoqibchilik asosida chorva yetishtirish tizimi aslida bo‘lmagan. Chorva mollari bosh soni ko‘p bo‘lganligiga qaramay, mahsuldorlik juda kam bo‘lgan. Xo‘jaliklarda sut bermay qo‘ygan sigirlar so‘yilib, shu orqali go‘sht yetishtirilib kelingan*”²⁰.

XX asrning 80-yillari o‘rtalariga kelib, O‘zbekiston SSRda barcha sohalarda og‘ir iqtisodiy holat kuzatildi. Aholining ko‘payib borishi o‘z navbatida qishloq xo‘jaligida ham ba‘zi oziq-ovqat mahsulotlari talabining o‘shishiga olib keldi. Lekin ishlab chiqarishning past sur‘atlari tufayli chorvachilikda ham ushbu talab qondirilmadi. Misol uchun, O‘zbekiston SSRda 1976 – 1980-yillarda o‘rtacha yillik go‘sht yetishtirish o‘tgan *besh yillik* ga nisbatan 5,7 foizga o‘sgan bo‘lsa, o‘rtacha yillik aholi soni 4,7 foizga ko‘paygan. Bu ko‘rsatkich aholi jon boshiga go‘sht yetishtirish 1 foizdan ham kamroq miqdorda bo‘lganligini bildiradi. Buning bosh sababi sifatida chorvachilik va qishloq xo‘jaligi ba‘zi tarmoqlarining past va beqaror rivojlanishi

¹⁶ Мовлонов Н.О., Мовлонов Э.Н. Қорамолчилик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 5.

¹⁷ Гап билан чорва тўймайди // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1992. – № 1. – Б. 19.

¹⁸ Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари. – Тошкент: Насаф, 2010. – Б. 30.

¹⁹ Прибытков А. А., Арифуллин Е. З., Звягина Л. Н., Калач Е. В., Чекменёва Т. Г. Развитие сельского хозяйства в СССР в 1920–1980 годы: исторический экскурс // *Agrarian History*. — 2024. — № 17. — e-ISSN 2713-2447.

²⁰ Путин о мясном животноводстве в СССР// <https://www.youtube.com/watch?v=jRaqzhMpVCI> Murojaat sanasi 14.02.2023.

ko'rsatiladi²¹. Shu bilan birga, respublika xo'jaliklarida sut mahsulotlarini yetishtirish, uni qayta ishlash va xaridi borasida ham vaziyat og'irlasha boshladi. Masalan, "O'n birinchi besh yillik"da davlatga sut topshirish rejasi 1983-yilgacha amallab bajarilgan bo'lsa, 1984-yildan boshlab ushbu reja umuman bajarilmadi²². Partiya va sovet tashkilotlari chorvachilikning bu ahvolga kelishiga *sababchi* sifatida chorvachilikka mas'ul kishilarni eskicha ish uslubida ishlab, ilg'orlar tajribasi, intensiv texnologiya vositalaridan foydalanmaganliklarini ro'kach qilgan. O'z vazifasiga sovuqqonlik bilan munosabatda bo'lgan rahbar va xodimlarni esa egallab turgan lavozimlaridan bo'shatib kelishgan²³. Misol uchun, 1987-yilda chorvachilik sohasida ishlab kelgan va o'z faoliyatida kamchilikka yo'l qo'ygan 974 nafar kishi (476 nafar rahbar va 498 nafar veterinar mutaxassislar) ma'muriy javobgarlikka tortilgan bo'lsa, 305 nafar kishi (132 nafar rahbar va 173 nafar mutaxassislar) esa egallab turgan lavozimidan ozod qilingan²⁴. Yana bir tomondan ushbu yillarda chorvachilikning intensiv rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillardan biri sifatida chorva uchun yem-xashak yetishtirishning zaifligi va bunga ko'plab xo'jaliklarda kolxoz va sovxoz rahbarlarida tashabbuskorlikning yo'qligi ham sabab qilib ko'rsatiladi²⁵.

Chorvachilikdagi mavjud vaziyatni o'nglashga harakatlar 1985-yilda boshlangan "Qayta qurish" siyosatida ham ko'rinadi. Buni butun SSSR bo'yicha amalga oshirilishi rejalashtirilgan *O'n ikkinchi besh yillik* davrida O'zbekiston SSR da 1986 – 1990-yillarda chorvachilik va parrandachilik, sut mahsulotlari yetishtirish va davlatga sotish rejaviy loyihasi tasdiqlanganligini va unda anchagina katta marra olinganligidan ham bilish mumkin. Jumladan, respublikada chorva va parranda yetishtirish (*tirik vaznda*) 1986-yilgi 330 ming tonnadan 1990-yilda 420 ming tonnaga, sut yetishtirish esa 870 ming tonnadan 1 mln tonnaga yetkazish ko'zda tutildi²⁶. Lekin bu rejalar faqatgina qog'ozda qoldi, xolos. Haqiqatda esa bu davrda O'zbekiston SSR agrar tizimida ishlab chiqarishning eng orqada qolgan tarmog'i chorvachilik bo'lib qolaverdi.

Aholi shaxsiy xo'jaliklarida ham chorva mollarini belgilangan me'yordan ortiq boqishni tartibga solish, aniqlangan ortiqcha yerlarni olib qo'yish va shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda chorva va parrandalar o'sishiga to'sqinlik qiluvchi sabablarni aniqlashga e'tibor qaratila boshlandi. Bu borada barcha hududlarda hukumat tomonidan berilgan topshiriqlar asosida o'rganishlar olib borilib, aniqlangan kamchiliklar bo'yicha muayyan choralar ko'rildi²⁷. Respublikadagi sutchilik korxonalarida sut ishlab chiqarish, tayyorlash va qayta ishlash bo'yicha olib borilayotgan ishlar ham tanqidiy ko'rib chiqila boshlandi²⁸.

²¹ Сулаймонов Х. Ривожланган социализм даврида Ўзбекистон колхозчи дехконларининг моддий фаровонлигининг юксалиши. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 20-21.

²² O'zbekiston Milliy arxivi. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6974-yig'ma jild, 146-varaq.

²³ Усмонов М. Халқ контроли чорвачиликда. – Тошкент: Мехнат, 1986. – Б. 20.

²⁴ O'zbekiston milliy arxivi. (O'zMA) R-837-fond, 41-ro'yxat, 7408-yig'ma jild, 9-varaq.

²⁵ Кадырова М.М. История развития животноводства в Узбекистане (80-годы): дисс... к.и.н. – Ташкент, 1993. – С. 140.

²⁶ O'zMA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6974-yig'ma jild, 3-varaq.

²⁷ O'zMA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6974-yig'ma jild, 74-85-varaqlar.

²⁸ O'zMA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6974-yig'ma jild, 97-119-varaqlar.

Chorvachilikda ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari pastligining asosiy sabablaridan biri sifatida mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirish mehnatkashlarni moddiy qiziqtirishga bog‘lanmaganligi bilan ham izohlanadi²⁹. Bunga sabab esa, asosan davlat xo‘jaliklarida yetishtirilgan chorva uchun hukumat tomonidan belgilangan qat‘iy narx hisoblanadi. Ayrim hollarda davlat xo‘jaliklaridan sotib olinadigan chorva go‘shni uchun belgilangan qat‘iy narx hattoki bir necha o‘n yillar davomida o‘zgarmasdan kelgan.

O‘zbekiston SSR aholisi butun SSSR va boshqa ayrim davlatlar aholisiga nisbatan kerakli miqdorda chorva mahsulotlari (*go‘sh, sut va tuxum*)ni iste‘mol qilmay keldi.

O‘zbekiston SSR aholisining SSSR va boshqa ayrim davlatlar aholisiga nisbatan chorvachilik mahsulotlari (*go‘sh, sut va tuxum*) iste‘mol darajasi (1988-yil)³⁰

Mahsulot nomi	Iste‘mol normasi	O‘zbekiston SSRda		Ushbu ko‘rsatkich SSSR va boshqa ayrim davlatlarda			
		haqiqiy iste‘mol qilindi	1970-1988 yillarda o‘rtacha o‘lcham darajasi	SSSRda	AQSH da	Fransiyada	Angliyada
Go‘sh va g‘o‘sh mahsulotlari (kgda)	60	31	110 gr	66	123	108	81
Sut va sut mahsulotlari (kgda)	251	200	2,7 kg	356	265	401	322
Tuxum (donada)	165	117	2,4 dona	275	235	255	228

O‘zbekiston aholisi o‘rta hisobda go‘sh mahsulotlarini, sut va sut mahsulotlarini, tuxumni, umuman mamlakat aholisiga nisbatan ikki barobar kam iste‘mol qilib keldi³¹. Shu bilan birga, agar chorva mahsulotlari bilan boshqa ittifoqdosh jumhuriyatlar yordam berishni to‘xtatib qo‘ysalar, ushbu go‘sh va sut mahsulotlari iste‘moli yana 40 foizga kamayib ketishi mumkinligi haqida xavotirlar bildirilgan³². 1989-yili respublika statistika organlari tomonidan mamlakat aholisi o‘rtasida o‘tkazilgan rasmiy so‘rovnomada qatnashganlarning ham 89,3 foizi go‘sh mahsulotlarini, 56,5 foizi sut mahsulotlarini yetarli darajada iste‘mol qilmayotganini aytgan³³.

²⁹ O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari, 1-tom (1990), 121-varaq.

³⁰ O‘zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari, 1-tom (1990), 121-varaq.

³¹ Karimov I. *O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – B. 114.

³² O‘zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari 1-tom (1990), 121-varaq.

³³ Қобилов Ш.Р. Мустақиллик ғойибдан келган эмас. – Тошкент: О‘қитувчи, 2012. – Б. 38.

XX asr 80-yillarining oxirlariga kelganda esa O'zbekiston SSR kolxozlarining chorvachilikdagi ko'rsatkichlarini boshqa ayrim o'lkalarnikiga solishtirganda ham katta salbiy farqni ko'rish mumkin edi. Chunonchi, chorvachilikda har 100 gektar qishloq xo'jaligi yeridan olinadigan daromad O'zbekiston SSRda 13,7 ming rublni tashkil etsa, bu ko'rsatkich Ukraina SSR da 64,7 ming rubl, Belarus SSR da 79,1 ming rubl, butun SSSR bo'yicha esa 22,9 ming rublni tashkil etgan. O'rtacha bir sigirdan sog'ib olinayotgan sut mahsuldorligi SSSR va uning tarkibidagi boshqa respublikalarga qaraganda ancha past, chorvachilik mahsulotlari: go'sht, sut va tuxum yetishtirish tannarxi esa nisbatan ancha qimmatga tushgan.

O'zbekiston SSR kolxozlarini boshqa ayrim hududlarga nisbatan chorvachilikdagi ko'rsatkichlari (1988-yil)³⁴

Chorvachilikdagi ko'rsatkichlar	O'zbekiston jumhuriyati	SSSR	Ukraina SSR	Belorussiya SSR
Chorvachilikda har 100 gektar qishloq xo'jalik yeridan olinadigan daromad (<i>ming rubl</i>)	13,7	22,9	64,7	79,1
O'rtacha bir sigirdan sog'ib olinayotgan sut mahsuldorligi (<i>kg</i>)	2449	2789	2876	3154
Go'sht yetishtirish tannarxi (<i>1 tonnasiga rublda</i>)	2942	2590	2306	2594
Sut yetishtirish tannarxi (<i>1 tonnasiga rublda</i>)	338	323	291	297
Tuxum yetishtirish tannarxi (<i>1 donasiga rublda</i>)	121	86	79	51

Bu davrda ham chorvachilikda mahsuldorlikning pastligiga sovxoz va kolxozlarda yem-xashak bazasining to'laligicha tashkil etilmayotganligi, ozuqa miqdori va ratsionini kerakli darajada emasligi sabab sifatida keltiriladi³⁵. Ozuqa yetishtirishning pastligini qishloq xo'jaligi ekinzorlari tuzilmasida ozuqa maydonlari juda ozligi bilan ham izohlash mumkin. Masalan, ozuqa ekinlari maydoni 1988-yilda 23,2 foizni, 1989-yilda 24,5 foizni, 1990-yilda esa 23,9 foizni tashkil etgan³⁶. 1989-yildagi boshqa bir ma'lumotda esa, O'zbekiston SSR da jami mavjud 880 ta kolxozning jami yer maydoni 4092,4 ming gektarni tashkil qilgan. Shundan haydaladigan qismi 1445,4 ming gektardan 67 foiziga paxta ekilgan bo'lsa, atigi 15,5 foiziga ozuqa uchun beda ekilgan³⁷. Ko'pgina xo'jaliklar mavjud imkoniyatlardan ham yetarli darajada foydalanmagan. Chorva uchun ozuqa yetishtirish maqsadida ajratilgan yer maydonlaridan to'laligicha foydalanmaslik, ozuqa ekinlarini parvarish qilish va yig'ishtirib olishda oddiy agrotexnika qoidalariga amal qilmaslik natijasida ulardan rejadagi hosildorlik olinmay, ozuqa ekinlari nobud bo'ldi. Chorvachilik fermalarini ko'pchiligida hatto ozuqa saqlash hovlilari ham mavjud emas edi. Chorva mol bosh

³⁴ O'zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari 1-tom (1990), 122-varaq.

³⁵ O'zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari 1-tom (1990), 124-varaq.

³⁶ Гап билан чорва тўймайди // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1992. – № 1. – Б. 17.

³⁷ O'zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari 1-tom (1990), 184-varaq.

soni va zarur yem-xashak miqdorining aniq hisobi yuritilmaganligi oqibatida ayrim xo‘jaliklarda chorva bor, biroq yem-xashak yetishmas, boshqa ayrim xo‘jaliklarda esa umuman chorva yo‘q, yem-xashak esa talon-toroj qilingan holatlar uchradi³⁸. Shu o‘rinda, ozuqa yetishtirishdagi mavjud muammolarni ilmiy tahlil qilish, sifatli ozuqa yetishtirishni ko‘paytirish borasidagi harakatlarni ham qayd etish joiz. Masalan, 1985-yilda tashkil etilgan O‘zbekiston SSRda ozuqa bo‘yicha ilmiy-tadqiqot instituti chorvachilik, sholichilik, veterinariya institutlari bilan hamkorlikda ushbu muammolarni ilmiy yo‘l bilan hal qilishga harakat qilib kelgan³⁹.

Xo‘jaliklarda esa aslida ekilmagan chorva ozuqasini *ko‘zbo‘yamachilik* va *qo‘shib yozish* yo‘li bilan ekilganligi qayd etib borilgan holatlar ko‘p uchragan⁴⁰. Shu o‘rinda *qo‘shib yozish*ga sovet tuzumi davrida paydo bo‘lgan va o‘sha tuzumning mohiyatini belgilovchi illat sifatida qarash lozim. Chorvachilikda ham davlat va jamoa xo‘jaliklarida chorva bosh soni, chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish, ozuqa ekinlari ekish ko‘rsatkichlarida doimiy *qo‘shib yozish* holatlari kuzatildi. Xususiy mulkning mavjud emasligi, shaxsiy manfaatdorlikning yo‘qligi, ma‘muriy majburlovlar natijasida xo‘jaliklarda *qo‘shib yozish* ehtiyoji paydo bo‘ldi. Afsuski, bu jarayon mustaqillikdan so‘ng ham davom etdi.

Sovet hokimiyatining agrar siyosatida 80-yillarning oxirlarida jonlangan ijara munosabatlari tizimi bir necha marotaba o‘zgartirilgan⁴¹. 1988-yilga kelibgina kolxoz va sovxozlar, boshqa qishloq xo‘jalik korxonalari yerlarni boshlang‘ich ishlab chiqarish jamoalariga, xususiy ishlab chiqaruvchilarga, oilalarga ijaraga berish huquqini oldilar va respublika partiya tashkilotlari chorvachilikda ijarani joriy etish bo‘yicha faol ish olib bora boshladi⁴². Lekin ba‘zi joylarda chorvadorlar ijara usuliga o‘tib ishlashni paysalga solib keldi. Chunki ayrimlar ijara oluvchilar tomonidan xo‘jalik yuritishni bu kabi yangicha shakli ozuqa manbai tayin bo‘lgandagina o‘zini oqlashi mumkinligi aytiladi. Shuningdek, ayrim ijaraga olib ishlayotganlar tomonidan ozuqa bilan ta‘minlash yoki yem-xashak uchun ekinzorlar ajratish kolxoz va sovxozlar ya‘ni *ijaraga beruvchilar* tomonidan ularga nisbatan tazyiq o‘tkazish vositasiga aylanayotganligi, natijada chorvani ozuqa bilan ta‘minlash eng katta muammoga aylanganligi ta‘kidlandi. Ayniqsa ijarachilarni omuxta yem bilan ta‘minlash butunlay qoniqarsiz ahvolda bo‘lib, ehtiyojni umuman qondira olishmagan⁴³.

Ko‘pgina fermalarda qoramol va sigirlar bosh soni ko‘payish o‘rniga ozayib ketganligi, shuningdek, xo‘jaliklarda zootexnika⁴⁴, veterinariya, naslchilikdagi

³⁸ O‘zR QXV idoraviy arxivi. Agrosanoat majmui xodimlarining 1-qurultoyi hujjatlari (1992), 29-varaq.

³⁹ O‘zMA. R-837-fond, 41-ro‘yxat, 6720-yig‘ma jild. 17-varaq.

⁴⁰ O‘zMA. R-90-fond, 13-ro‘yxat, 13-yig‘ma jild, 225-226-varaqlar.

⁴¹ 1917-yildagi “Yer to‘g‘risidagi dekret” ga asosan yerga nisbatan xususiy mulkchilik to‘liq bekor qilingan bo‘lsa, 1922-yilga kelib endi yerni 6 yilgacha ijaraga berish joriy qilindi. 1925-yilda esa ijaraning eng ko‘p muddati 12 yilgacha qilib belgilandi, lekin bu tizim amalda ishlamadi. 1937-yilga kelib esa hamma joyda ijara to‘la man qilindi. Qarang: Кадырова М.М. История развития животноводства в Узбекистане (80-годы): дисс... к.и.н. – Ташкент, 1993. – С. 95.

⁴² Икромов А. Ижара муносабатларини кенг ривожлантирайлик // Қишлоқ ҳақиқати, 1990 йил 22 май.

⁴³ Чорвачилик. Ахвол калай, ижарачи? // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1992. – № 3. – Б. 21.

⁴⁴ Қишлоқ хо‘jalik hayvonlari saqlanadigan binolar va hayvonlarda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish.

ishlarning yomon yo'lga qo'yilganligi, oqibatda esa sigirlar qisir qolib har xil kasalliklarga uchrab xarajatga chiqib ketganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida 1987-yil 20-fevralda O'zbekiston SSR Ministrlar sovetining *Chorvachilikda samaradorlikni oshirish va naslchilikni yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida* qarori qabul qilinib, respublikadagi nasldor chorva zotlarni xorijdan keltirilgan zotlar bilan chatishtirish orqali yuqori mahsuldor sigir podalari yaratish, seleksiya-naslchilik ishlarini rivojlantirish, chorvachilik bo'yicha ilmiy-ishlab chiqarish laboratoriyalari faoliyatini yaxshilash borasida muayyan ishlar olib borildi⁴⁵.

Parrandachilik yo'nalishida ham ahvol qoniqarsiz darajada kelib qolishi natijasida respublika xo'jaliklarida 1988-1990 yillarda bir tovuqdan olinadigan tuxum miqdori o'rtacha 114 tadan 108 taga tushib qolgan. Tuxum beruvchi tovuqlar soni 20 foizga kamayib ketgan⁴⁶. Parrandachilik fabrikalaridagi betartib parvarish qilish va oziqlantirish, zooveterinariya qoidalariga rioya qilmasslik, ozuqa sifatining pastligi va yetishmasligi 1990-yilda parrandalarning me'yordan ortiq nobud bo'lishiga olib keldi⁴⁷. Respublika xo'jaliklarida qo'y va echkilar soni ham yildan yilga kamaydi. Masalan, 1987-yil yakuni bo'yicha umumiy hisobotlarda butun respublika bo'yicha chorva mollari ishlab chiqarish rejasi bajarilmayotgani, qo'y podalari tarkibi buzilayotgani qayd etilgan. Qo'y va echkilar uchun ozuqa ta'minoti sust bo'lganligidan ko'pgina xo'jaliklar davlatga asosan o'rtachadan past semizlikdagi va oriq qo'ylar sotilgan. Shuningdek, ko'plab xo'jaliklarda qo'y va echkilar zootexnik talablarga javob bermaydigan binolarga joylashtirilganligiga va qo'ychilik-echkichilikda ko'p mehnat talab qiladigan ishlarni mexanizatsiyalash darajasi hamon pastligicha qolayotganligiga urg'u berilgan⁴⁸. Umuman, qo'y va echkilar bosh soni 1990-yilga kelib 1989-yilga nisbatan 9 foizga kamaydi. Shu yili xo'jaliklarda jami 65,6 ming tonna tirik vaznda go'sht yetishtirilgan bo'lsa, shundan 49,9 ming tonnasini qoramol go'shti, 12,4 ming tonnasini qo'y va echki go'shti, 1,2 ming tonnasini parranda go'shti tashkil qilgan⁴⁹. Bu raqamlar respublikada yildan yilga chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish kamayib ketayotganligini, 1990-1991 yillarga kelganda og'ir holatga tushib qolganligini ko'rsatadi. SSSR va uning tarkibidagi respublikalarda 1990-1991 yillardagi chorva mollarning bosh soni va chorvachilik mahsulotlari yetishtirish ko'rsatkichlari tahlilida ham respublika chorvachiligidagi og'ir vaziyat yaqqol namoyon bo'ladi (*3-4 ilova*)⁵⁰. Ushbu yillarga kelib butun SSSRda aholini go'sht va go'sht mahsulotlari bilan ta'minlash borasida nihoyatda keskin vaziyat yuzaga keldi. Ushbu mahsulotlarni tanqisligi asosan import hisobiga qoplanardi⁵¹.

1990-yilga kelib jamoa xo'jaliklari bilan birgalikda davlat xo'jaliklarida ham chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'p hollarda iqtisodiy jihatdan samarasiz

⁴⁵ O'zMA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 7607-yig'ma jild, 40 - varaq.

⁴⁶ O'zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari 1-tom (1990), 124-varaq.

⁴⁷ O'zMA. R-90-fond, 13-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 74-varaq.

⁴⁸ O'zMA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 7200-yig'ma jild, 49-varaq.

⁴⁹ O'zR QXV idoraviy arxivi. O'zbekiston SSJ kolxozlar kengashining qarorlari 3-tom (1990), 3-4-varaqlar.

⁵⁰ Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статистический ежегодник. – Москва: Финансы и статистика, 1991. – С. 497-505.

⁵¹ O'zMA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 7987-yig'ma jild, 40-varaq.

bo‘lib qolgan edi. Chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda ko‘rilgan zarar paxtachilik va boshqa tarmoqlardan olingan daromadlar hisobiga qoplandi. Zarar ko‘rishning asosiy sabablaridan biri yetishtirilayotgan chorvachilik mahsulotlarining kamayib ketishidir. Bu esa o‘z navbatida aholining oziq-ovqat mahsulotlarini iste‘mol qilish imkoniyatlarini pasaytirib yubordi⁵². Davlat va jamoa xo‘jaliklarida chorva bosh soni kamayib ketayotganligini hisobga olib, Vazirlar Mahkamasi mustasno ravishda Qishloq xo‘jaligi vazirligiga hattoki aholidan mol sotib olishga ruxsat bergan⁵³. Ayrim xo‘jaliklar aholidan mol sotib olib go‘sht rejasini amallab bajarar edi. Lekin davlat standartiga to‘g‘ri keladigan mol uncha-muncha topilmasdi. Davlat va jamoa xo‘jaliklari aholidan mol sotib olib, uni boqib, keyinchalik davlatga sotish orqali ham zarar ko‘rgan. Masalan, Qashqadaryo viloyati Koson tumanidagi *Engels* nomli davlat xo‘jaligida aholidan mol sotib olib, uni davlatga sotishdan 30,2 ming so‘m zarar ko‘rilgan⁵⁴. Chunki chorva go‘shti uchun davlat xarid narxi bozor narxlaridan ancha past edi. Davlat va jamoa xo‘jaliklari tomonidan aholidan mol sotib olib o‘z rejasini bajarishga urinishini esa shunchaki ma‘muriy buyruqbozlik tizimining bir ko‘rinishi va *kolxoz-sovxoz* tizimida chorvachilikni saqlab qolishga urinish sifatida talqin qilish mumkin. Aslida esa bunday sharoitda *teskari harakat* ya‘ni iqtisodiy samara bermayotgan davlat va jamoa xo‘jaliklari mavjud chorvani aholiga sotishi samaraliroq hisoblangan. Ushbu maqsadda, 1990-yilda xo‘jaliklar tomonidan aholiga 192,2 ming tonna reja qilinib, aslida esa 384,4 ming bosh yosh chorva mollari va mayda shoxli chorva sotilganligini ham alohida qayd etish lozim⁵⁵.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mustaqillikka qadar ikkita sektorga: yirik jamoa va davlat xo‘jaliklari hamda aholining unchalik katta bo‘lmagan shaxsiy yordamchi xo‘jaliklariga bo‘lingan edi. Shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarda o‘z ehtiyoji va sotish, jumladan, mahalliy bozorlarda sotish uchun mahsulot ishlab chiqarilgan. Shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar sovet hokimiyatining so‘nggi o‘n yilida shudgor qilinadigan yerlarning atigi 3 foizidan foydalangan holda, respublika yalpi qishloq xo‘jalik mahsulotining 20-25 foizini ishlab chiqarardi⁵⁶.

Tomorqa yerlarning kamayishi qishloqlardagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning yomonlashishiga olib keldi. Yem-xashak tanqisligi sababli qishloq aholisining ko‘p qismida chorva mollari mavjud emas edi. Ma‘lumotlarga ko‘ra, 1988-yilning boshlarida O‘zbekiston SSR aholisi qo‘lida jami 2,3 mln chorva mollari (shundan 1,1 mln bosh sigir), 3 mln bosh qo‘y-echki bo‘lgan. Ammo qishloqda yashovchi aholining 18,3 foizida umuman chorva, 37,5 foizida esa sigir bo‘lmagan⁵⁷. Ushbu yillarda 200 mingga yaqin kolxoz ishchilari (22 foiz) o‘z xonadonida hech qanday mol turlari ushlamagan. 259 mingida esa (28 foiz) qoramol, 370 mingida (40 foiz) sigir, 512

⁵² O‘zMA. M-83-fond, 1-ro‘yxat, 1-yig‘ma jild, 1-2-varaqlar.

⁵³ O‘zMA. R-90-fond, 13-ro‘yxat, 14-yig‘ma jild, 18-varaq.

⁵⁴ O‘zMA. R-90-fond, 13-ro‘yxat, 58-yig‘ma jild, 253-varaq.

⁵⁵ O‘zMA. R-837-fond, 41-ro‘yxat, 7987-yig‘ma jild. 7-varaq.

⁵⁶ Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари. – Тошкент: Насаф, 2010. – Б. 30.

⁵⁷ O‘zMA. R-837-fond, 41-ro‘yxat, 7408-yig‘ma jild. 10-varaq.

mingida (55 foiz) qo'y va echki saqlab boqilmagan⁵⁸. Mamlakatning paxta mustaqilligini ta'minlash uchun go'yoki "baynalmilal burch"ni ado eta borib, ko'ra-bila turib, respublika manfaatlariga va ilmiy agrotexnika talablariga putur yetkazib, yem-xashak tayyorlashni cheklab qo'yishga, demakki, chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni cheklab qo'yishga majbur bo'lindi⁵⁹. Sug'oriladigan asosiy yerlarning paxtazorga aylantirilishi natijasida o'zbek dehqoni o'z tomorqalaridan ajrab qoldi. Chorva yaylovlari uzluksiz kamayib bordi, qishloq xonadonlarida ham mollar soni keskin kamayib ketdi⁶⁰.

SSSR va uning tarkibidagi respublikalarda chorva hayvonlari bosh soni (1991-yil 1-yanvar holatiga, mln bosh)⁶¹

	Yirik shoxli molar	Shundan sigirlar	Qo'y-echkilar	Cho'chqalar	Parrandalar
SSSR	115,7	41,5	140,8	75,6	1200,4
RSFSR	57,0	20,5	58,2	38,3	659,8
Ukraina	24,6	8,4	8,4	19,4	246,1
Belorussiya	7,0	2,4	0,4	5,1	50,6
O'zbekiston	4,6	1,9	9,2	0,7	36,0
Qozog'iston	9,8	3,4	35,7	3,2	59,9
Gruziya	1,3	0,6	1,6	0,9	21,8
Ozarbayjon	1,8	0,7	5,4	0,2	29,1
Litva	2,3	0,8	0,1	2,4	16,8
Moldova	1,1	0,4	1,3	1,8	24,6
Latviya	1,4	0,5	0,2	1,4	10,3
Qirg'iziston	1,2	0,5	10,0	0,4	13,9
Tojikiston	1,4	0,6	3,3	0,2	8,2
Armaniston	0,6	0,2	1,2	0,3	9,4
Turmaniston	0,8	0,3	5,5	0,3	7,4
Estoniya	0,8	0,3	0,1	1,0	6,5

SSSR va uning tarkibidagi respublikalarda chorvachilik mahsulotlari (go'sht, sut, tuxum) yetishtirish ko'rsatkichlari

(1990-yil holatiga)⁶²

	Go'sht (ming tonna)	Sut (ming tonna)	Tuxum (mln dona)
SSSR	20011	108384	81725
RSFSR	10112	55715	47470
Ukraina	4358	24508	16287
Belorussiya	1181	7457	3657

⁵⁸ O'zR QXV idoraviy arxivi. Jumhuriyat kolxozlar kengashining qarorlari 1-tom (1990), 123-varaq.

⁵⁹ Karimov I. *O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida*. –Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B. 125.

⁶⁰ Бекмуродова Г.Х. Аграр ислохотлар ва қишлоқ аҳолисининг ижтимоий қиёфасининг шаклланиши: ф.ф.н. дисс. автореф... – Тошкент, 2005. – 26-бет.

⁶¹ Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статический ежегодник. – Москва: Финансы и статистика, 1991. – 497-505 с.

⁶² Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статический ежегодник. – Москва: Финансы и статистика, 1991. – 497-505 с.

O‘zbekiston	484	3034	2453
Qozog‘iston	1548	5642	4185
Gruziya	170	660	769
Ozarbayjon	176	970	985
Litva	530	3157	1273
Moldova	366	1512	1129
Latviya	308	1893	819
Qirg‘iziston	254	1185	714
Tojikiston	108	575	592
Armaniston	93	432	518
Turmaniston	104	436	327
Estoniya	219	1208	547

Xulosa

Ushbu maqola orqali O‘zbekiston SSR chorvachiligining sovet davridagi holati tahlil qilindi va bir qator muhim xulosalarga kelindi. Birinchidan, 1917–1945-yillarda chorvachilikning keskin tanazzuli asosan sovet agrar siyosatining zo‘ravon usullari – “harbiy kommunizm”, majburiy jamoalashtirish va yer-suv islohotlari natijasida yuzaga kelgan. Ikki jahon urushi va tabiiy ofatlar ikkilamchi omil bo‘lgan bo‘lsa-da, asosiy sabab iqtisodiy va institutsional bosim hisoblanadi. Ikkinchidan, urushdan keyingi davrda, 1946-yildan boshlab chorva bosh soni va mahsulot yetishtirish o‘shish tendensiyasini ko‘rsatgan. Biroq ushbu o‘shish asosan markaziy rejalashtirish va ma‘muriy safarbarlikka asoslangan bo‘lib, xo‘jaliklar va hududlar kesimida notekis bo‘lgan. Ichki iqtisodiy samaradorlik va xo‘jalik subyektlarining manfaatdorligi to‘liq ta‘minlanmagan, natijada o‘shish barqarorlikka erisha olmagan. Uchinchidan, 1970–1980-yillarda shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar chorva bosh soni va mahsulodorlik bo‘yicha kolxoz va sovxozlarga nisbatan samaraliroq bo‘lgan. Yirik davlat xo‘jaliklarida esa iqtisodiy rag‘batlarning yetishmasligi va boshqaruvning markazlashganligi asosiy cheklov bo‘lgan. To‘rtinchidan, 1980–1990-yillarda kelib ham chorvachilik mahsulotlari yetishtirish past bo‘lib, ozuqa bazasi yetarli tashkil etilmagan. Fermalarda zootexnika, veterinariya va seleksiya ishlari sust olib borilgan, davlat tomonidan belgilangan past narxlar esa ishlab chiqaruvchilarni rag‘batlantirmagan. Kolxoz va sovxozlarda ko‘pincha “qo‘shib yozish” amaliyoti kuzatilgan, bu esa statistik ko‘rsatkichlarni sun‘iy oshirishga xizmat qilgan. Boshqa tomondan, chorvachilikni barqaror rivojlantirish uchun shaxsiy manfaatdorlikni rag‘batlantirish, ozuqa bazasini mustahkamlash, hududiy sharoitlarni hisobga olgan boshqaruv tizimi, shuningdek fermalarda resurslardan samarali foydalanish va agrotexnika qoidalariga rioya qilish zarur bo‘lgan. Aholi sonining oshishi oziq-ovqat mahsulotlariga talabni keskin oshirgan bo‘lsa-da, chorvachilik ishlab chiqarish sur‘ati past bo‘lib, asosan ozuqa yetishtirish va saqlashning sustligi, yem-xashak hisobining aniq yuritilmasligi va mavjud resurslardan samarali foydalanilmasligi bilan izohlanadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA)

R-837-fond, 41-ro‘yxat, 6720-yig‘ma jild.

R-837-fond, 41-ro'yxat, 6974-yig'ma jild.

R-837-fond, 41-ro'yxat, 7200-yig'ma jild.

R-837-fond, 41-ro'yxat, 7408-yig'ma jild.

R-837-fond, 41-ro'yxat, 7607-yig'ma jild.

R-837-fond, 41-ro'yxat, 7987-yig'ma jild.

R-90-fond, 13-ro'yxat, 13-yig'ma jild.

R-90-fond, 13-ro'yxat, 14-yig'ma jild.

R-90-fond, 13-ro'yxat, 17-yig'ma jild.

M-83-fond, 1-ro'yxat, 1-yig'ma jild.

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi vazirligi arxivi hujjatlari

Абдолниёзов Б.О. Чорвачилик асослари. – Тошкент: Noshir, 2010. – 163 б.

Асқаров. А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан. – Тошкент: Фан, 2023. – 360 б.

Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. — New York: Oxford University Press, 1994.

Karimov I. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 432 b.

Kornai J. Economics of Shortage. — Amsterdam: North-Holland, 1980.

Кондрашин В. В. Сельское хозяйство СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны / В. В. Кондрашин. – М.: Политическая энциклопедия / Историко-архивная книга, 2025. – 374 с.

Nove A. An Economic History of the USSR, 1917–1991. — London: Penguin Books, 1992.

Прибытков А. А., Арифуллин Е. З., Звягина Л. Н., Калач Е. В., Чекменёва Т. Г. Развитие сельского хозяйства в СССР в 1920–1980 годы: исторический экскурс // Agrarian History. — 2024. — № 17. — e-ISSN 2713-2447.

Сулаймонов Х. Ривожланган социализм даврида Ўзбекистон колхозчи деҳқонларининг моддий фаровонлигининг юксалиши. – Тошкент: Фан, 1985. – 96 б.

Темиров Ғ., Бўронова У. Ўзбекистон чорвачилигининг тараққиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 24 б.

Усмонов М. Халқ контроли чорвачиликда. – Тошкент: Меҳнат, 1986. – 32 б.

Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари. – Тошкент: Насаф, 2010. – 154 б.

Ўзбекистон совет энциклопедияси. 12-том. – Тошкент, 1979. – 574 б. Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статический ежегодник.– Москва: Финансы и статистика, 1991. – 751 с.

“O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi” jurnali

“Qishloq haqiqati” gazetasi.

VERGİ ADALETİ ALGISI VE VERGİ ADALETİ ALGISININ BOYUTLARI¹

Tax Justice Perception and Dimensions of Tax Justice Perception

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin YILDIRIM

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Ordu-Türkiye, E-mail: yaseminyenigun@odu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7219-6597

Prof. Dr. Mehmet TUNÇER

Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Trabzon-Türkiye, E-mail: mtuncer@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7158-5398

DOI: Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	1 Nisan - April 2026	Received
Kabul Tarihi	24 Nisan - April 2026	Acceptance
Yayım Tarihi	30 Nisan - April 2026	Publication
Sayfa Aralığı	27 - 49	Pages Range

Yasemin Yıldırım-Mehmet Tunçer, “Vergi Adaleti Algısı ve Vergi Adaleti Algısının Boyutları”, *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, Cilt: 4, Sayı: 1, Nisan 2026, s. 27-49

Öz

Hak ve yükümlülüklerin eşitlik ve hakkaniyete göre düzenlenmesini ifade eden adalet kavramının Wenzel’e göre dağıtımsal adalet, usul adaleti ve ceza adaleti olarak alt unsurları bulunmaktadır. Bu unsurlar vergi adaletinin açıklanmasında da ele alınmaktadır. Kamusal düzenin, toplumsal barış ve güven ortamının sağlanmasında önemli olan vergilerin toplanmasında adalet ilkesinin gözetilmesi kaçınılmazdır. Bireysel değerlendirmelere dayanılarak farklı yorumlara açık olan adalet kavramının üzerinde hemfikir olunmuş bir tanım bulunmasa da, vergi bağlamında mükellefler arasında genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğu görülmektedir. Literatürde vergi sistemlerinin mükellefler tarafından algılanmasına ilişkin belli başlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar, toplumun vergi algısında birçok faktörün etkili olduğunu göstermektedir. Bir ülkede uygulanan vergi sisteminin adil olarak algılanması, ülkede hedeflenen vergi kapasitesine

¹Bu çalışma 2023 yılında yayınlanan “Ödeme gücüne ulaşmada kullanılan vergisel araçların vergi adaleti algısına etkisi: Ücret geliri elde edenler üzerine bir analiz” başlıklı tezinden türetilmiştir.

ulaşımada da etkili olmaktadır. Bu bakımdan, bu çalışmada Wenzel'in adaleti tanımlarken yapmış olduğu sınıflandırmaya göre vergi adaletinin açıklanması ve literatürdeki ampirik çalışmalarda ortaya çıkartılmış olan vergi adaletinin boyutlarının açıklanması amaçlanmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre vergi yükünün ve vergi kaynaklı faydaların dağıtımında, vergi suçu işleyenlere yönelik cezalarla ilgili süreçlerde, vergisel işlemlerde ve mükelleflere yönelik muamelelerde adil olunması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca vergi adaleti algısının boyutlarına ilişkin literatürdeki öncü çalışmada ortaya koyulan boyutların daha sonra başka çalışmalar tarafından büyük ölçüde desteklendiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi Adaleti ve Algısı, Dağıtım Adaleti, Ceza Adaleti, Usul Adaleti.

Abstract

The concept of justice, which refers to the regulation of rights and obligations according to equality and fairness, has sub-elements according to Wenzel: distributive justice, procedural justice, and criminal justice. These elements are also considered in explaining tax justice. Observing the principle of justice in the collection of taxes, which are important for ensuring public order, social peace, and security, is inevitable. Although there is no universally agreed-upon definition of the concept of justice, which is open to different interpretations based on individual assessments, it is generally evaluated among taxpayers in the context of taxation. There are several major studies in the literature on how tax systems are perceived by taxpayers. These studies show that many factors influence society's perception of taxation. The perception of a tax system as fair in a country also affects the achievement of the targeted tax capacity in that country. Therefore, this study aims to explain tax justice according to Wenzel's classification of justice and to clarify the dimensions of tax justice revealed in empirical studies in the literature. The study's findings highlight the need for fairness in the distribution of tax burdens and tax-related benefits, in the processes related to penalties for tax offenders, and in the treatment of taxpayers in tax transactions. Furthermore, the dimensions of perceived tax justice presented in this pioneering study in the literature appear to have been largely supported by subsequent studies..

Keywords: Tax Justice and Justice, Distributive Justice, Criminal Justice, Procedural Justice.

Giriş

Kamusal harcamaları finanse etmek için kullanılan en önemli kamu geliri vergileridir. Vergiler her ne kadar devlet için bu denli önemli olsa da, mükelleflerin ekonomik güçlerinde bir daralma meydana getirdiği için mükellefler açısından da önem taşımaktadır. Devlet güdümünde bir ekonomik sisteme dahil olan bireylerin gönüllü olarak vergi ödemeleri, arzu edilen vergi gayretine ulaşılmayı da kolaylaştırmaktadır.

Vergi sisteminin adaletsiz bir yapıya sahip olduğunu düşünen mükelleflerin vergiden kaçınma, vergi kaçırma veya şekli vergi ödevlerini tam olarak yerine getirmeme gibi davranışlar sergilemesi vergiye uyumu azaltmaktadır. Vergilemede adaletin sağlanabilmesi için mükelleflerin gerçek vergi yüklerine ulaşılması önem arz etmektedir.

Wenzel (2002), tarafından kavramsallaştırılan dağıtım adaleti, toplum içinde kaynakların ve sonuçların dağıtımında adaleti vurgular. Bu kavram, adalet algılarının

kamu güvenini ve hukuk sistemlerine uyumu büyük ölçüde etkileyebileceği ceza adaleti bağlamında özellikle önemlidir.

Prosedürel adalet olarak da bilinen usul adaleti ise, hukuki sonuçlara yol açan süreçlerin adaletini ifade eder. Yargılama süreçlerinde şeffaf uygulamaların, tarafsızlığın ve saygılı muamelenin önemini vurgular. Wenzel'in ilkelerinin usul çerçevelerine entegre edilmesi, ceza adaleti süreçlerine dahil olan veya bu süreçlerden etkilenen bireyler arasında meşruiyet algısını artırabilir.

Birçok konuyla bütünleşik halde bulunan adalet kavramının bir ayağını oluşturan vergi adaletinin sağlanması; toplumsal barış ve huzur ortamının oluşturulması, kamusal harcamaların finanse edilmesi, ekonomik kalkınmanın ve sosyal adaletin sağlanması bakımından oldukça önem taşımaktadır. Dolayısıyla vergi adaletinin sağlandığı algısını taşıyan mükelleflerin vergiye daha yüksek uyum göstermesi beklenir. Ancak vergi adaleti algısının zedelenmesi, mükelleflerin vergiye uyum düzeylerinde de azalma meydana getirir. Bu noktadan hareketle bu çalışmada; Wenzel'in adaleti tanımlarken yapmış olduğu sınıflandırmaya göre vergi adaletinin açıklanması ve literatürdeki ampirik çalışmalarda ortaya çıkartılmış olan vergi adaletinin boyutlarının açıklanması amaçlanmıştır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde adalet teorilerinden yola çıkılarak vergi adaleti algısı, vergi adaleti algısını etkileyen unsurlar, Wenzel tarafından yapılan adalet sınıflandırması ve vergi adaleti algısının boyutlarına ilişkin literatürde yer alan çalışmalar açıklanacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde vergi yükünün veya vergiye bağlı elde edilen faydaların dağılımını ele alan dağıtım adaleti ve dağıtım adaletine yönelik gerçekleştirilen çalışmalar açıklanacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde bir diğer adalet sınıflandırması olan ceza adaleti kavramına ve ceza adaletini içeren çalışmalara yer verilecektir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise hem vergi hem de cezalarla ilgili süreçlerin adilliğini ifade eden usul adaleti kavramına ve usul adaletiyle ilgili yapılan çalışmalara yer verilecektir.

1. Vergi Adaleti Algısı ve Vergi Adaleti Algısının Boyutları

Adalet kavramı, Aristoteles, Sokrates, Platon ve John Rawls gibi düşünürlerin önemli katkılarıyla felsefe alanında büyük ilgi gören bir konu olmuştur. Adaletin kişiler veya gruplar arasında belirli kazanımların dağılımıyla ilgili olması onun örgütsel bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Örgütsel adaletle ilgili teorilerin ortaya çıkmasında farklı olayların veya unsurların etkili olmasının yanında, zamanların veya kültürlerin farklılaşması da etkili olmuştur.

Rawls (1971), -A Theory of Justice adlı eserinde gerçek toplumlara uygulanabilecek sosyal adalet ilkelerini geliştirmeye çalışmıştır (Rawls, 1971). Bu ilkelere birincisi herkesin eşit temel özgürlüklere ulaşabileceği eşit özgürlük ilkesidir. Diğer ilke ise adil fırsat eşitliği ve farklılık ilkesidir. Buna göre toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler, adil fırsat eşitliği koşulları altında herkese açık pozisyon ve görevlere bağlanmalıdır. Ayrıca bu görevler toplumun en az avantajlı üyelerine daha fazla avantaj sağlayacak şekilde verilmelidir. Dolayısıyla yeniden dağılımla ekonomik olarak daha az avantajlı tarafların ihtiyaçları karşılanarak taraflar arasındaki farklılıklar daraltılmalıdır. Rawls'un teorisinin kamu ekonomisi tarafından benimsenmesi, kolektif adalet ve sosyal refah ikilemleri düşünüldüğünde faydacılığın uygulanmasına ve kullanılmasına önemli bir ağırlık kazandırmaktadır (Guizzo ve Pare Ogg, 2023).

Adalet teorisinde Thomas Aquinas, üç temel yapı (temel ilişkiler) önermiştir: Bireyler arasındaki ilişkiler, bireylerle bir bütün olarak toplumlar arası ilişkiler ve bireyler ile bir bütün olarak toplum arasındaki ilişkidir. Buna göre, bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen teori değişirici (commutative justice) adalet teorisidir. Bu teoriye göre bireyler arasında genel kurallara uygun davranışların sergilenmesi gerekmektedir. Bir diğer teori bireylerle bir bütün olarak toplumlar arası ilişkileri ifade eden, dağıtıcı (distributive justice) adalettir. Bu teoriye göre vergilerin adil dağıtılması gibi toplumun bireylere adil davranması gerekmektedir. Üçüncü teori ise bireylerin topluma karşı sorumluluklarını ifade eden genel/yasal (legal justice) adalet teorisidir. Bu teoriye göre ise bireylerin yasalara uymak gibi toplum düzenine katkı sağlayan davranışlar sergilemesi gerekmektedir (Finnis, 2011: 185). Aquinas'a göre adalet, insana ve onun asaletine bir saygı biçimidir. Dağıtım adaletinin gerçekleşebilmesi için Beauchamp ve Bowie (2004), yerine getirilmesi gereken altı ilke olduğunu belirtmişlerdir (Beauchamp ve Bowie, 2004): Herkese eşit pay, herkese bireysel ihtiyaçları doğrultusunda pay, herkese haklarına göre pay, herkese bireysel çabalarına göre pay, herkese toplumsal katkısına göre pay ve herkese liyakatına göre pay (Octaviana, 2021: 17). Ne var ki Rich (2004) herkes için adil olan bir ilkenin bulunmadığını söylerken kişisel çıkarları olan bireyler veya grupların, kendi özel çıkarlarını en iyi karşılayan ilkeyi seçeceklerini belirtmiştir (Klein, 2008: 36).

Adaletle ilgili literatüre göz atıldığında, birçok görüş ve teorisinin öne çıktığı görülmeye rağmen günümüzde evrensel bir adalet anlayışına hâlâ ulaşamamıştır. Herkes için geçerli, ortak bir adalet tanımı bulunmasa da adaletli olmak amacıyla yapılması gereken bazı gayretler kesinlikle vardır. Aristoteles, Nicomac-

hean Ethics eserinde adil bir sistemde "eşit olanlara eşit, eşit olmayanlara ise eşit olmayan muamele yapılmalıdır" derken, eşit olmayanlara farklı muamelelerin de keyfi olmaması gerektiğini, bazı ilgili unsurlara dayandırılması gerektiğini vurgulamıştır (AICPA, 2017: 2).

Adam Smith, vergi toplama açısından en temel prensibin vergilendirmede adalet olduğunu belirtmiştir. Adalet anlayışındaki her iyileşme, vergi uyumunun artmasında da bir yükseliş meydana getirmektedir. Vergilendirme sistemi adil olduğunda ve vergi miktarı mükellefin geliriyle orantılı olarak değiştiğinde, mükellef kurallara uygun bir şekilde vergi beyannamesini doldurmayı isteyecektir. Ancak, eğer vergi adaleti algısı zayıfsa, mükelleflerin uyum düzeyinde bir azalma gözlemlenecektir. Wijaya ve Effendi (2020), Akbelen vd. (2021), Aktaş Güzel ve Özer (2023), Rizal (2024) ve Sojoodi (2024) tarafından yapılan çalışmalarda da vergi adaletine yönelik algıların vergi uyumunu pozitif yönde etkilediği ortaya koyulmuştur.

Gelişmiş kamu hizmetleri, mükelleflerin vergi sistemiyle ilgili adalet anlayışlarını etkiler. Devletin adalet sistemini korumadaki rolü son derece önemlidir. Hükümetin vergi mükelleflerine adil ve tamamen şeffaf bir vergilendirme yaklaşımı sunması, mükelleflerin bütçelerinde bir artış sağlamalarına yardımcı olacaktır. Dolayısıyla insanların vergi kaçırma ya da vergiden kaçınma yollarına başvurmasını engellemek için bir ülkedeki vergi hukukunun açık, anlaşılır ve tutarlı olması gerekmektedir. Bu da ancak adil bir vergi sistemiyle mümkündür (Widuri ve Irawan, 2019: 127-129).

Vergi denetimlerinin yetersizliği de mükelleflerin adalet anlayışını olumsuz şekilde etkiler. Denetimler arttıkça ve bu bilgiler kamuoyuyla paylaşıldıkça, şeffaflık artar. Böylelikle kayıt dışı ekonominin azalması söz konusu olacaktır (Uygun, 2023: 62-67). Şeffaflığın sağlanabilmesi için vergi sisteminde basitlik ilkesi göz önünde bulundurularak, vergi yasalarının daha iyi anlaşılması sağlanmalıdır. Aksi takdirde, mükellefler vergi yasalarını adaletsiz olarak değerlendirebilir (Demirli, 2011: 16). Vergi sisteminin adil olmadığı algısını oluşturan bir diğer etken de vergi aflarıdır (Karakaş, 2020: 76). Vergi affı, bir ülkenin vergi sektöründen elde ettiği gelirden düşüş yaşandığında ve vergi uyumunun hala düşük olduğu durumlarda benimsediği stratejik bir politikadır. Her ne kadar bu amaçlar için çıkarılsa da, bu politika vergisini düzenli olarak ödeyen mükelleflerin adalet algılarını zedeleyebilen bir uygulama olarak görülmektedir.

Adaletli bir vergi sistemi içinde, kimlerden ne kadar vergi alınacağı büyük bir önem taşımaktadır. Herkesin kabul ettiği ölçütlerin saptanması güç olsa da, farklı gelir düzeyindeki kişilerin farklı miktarlarda vergilendirilmesi, temel

yaşam koşullarını karşılayabilecek gelir tutarının vergi dışı bırakılması, mükellefin aile durumu veya çocuk sayısına göre değişik vergi uygulamalarının yapılması ve vergi kaçakçılığının engellenmesi gibi uygulamalar günümüzde ülkelerin vergi sistemlerinde yer almaktadır.

Psikolojik araştırmalarda adalet sınıflandırılırken Wenzel (2002) tarafından yapılan; dağıtım adaleti, usul adaleti ve ceza adaleti sınıflandırması yaygın olarak kullanılmaktadır. Vergi sistemlerindeki vergi yükünün dağılımıyla ilgilenen adalet türü genel adalet olarak da bilinen dağıtım adaleti olmaktadır; ceza adaleti bireyler arasındaki cezaların adaletini, usul adaleti ise vergisel işlem ve usullerin adaletini sorgulamaktadır (Wenzel, 2002: 44).

Wenzel (2002), toplumsal, grup ve bireysel düzeylerde vergi araştırmalarında dağıtımsal, usule ilişkin ve yeniden dağıtımsal adaleti gözlemlemiştir. Vergi araştırmalarında dağıtımsal adaletin bireysel düzeydeki analizi, kişisel vergi yüklerinin, kişisel faydaların ve vergi kaçırma ile ilgili kişisel seçeneklerin başkalarına, diğer zamanlara veya göreceli gelire kıyasla analizini içerir. Usul adaleti, sürecin dikkate alınmasını kapsar ve herkesin onuruna saygı gösterilmesi ve diğerlerine kıyasla tutarlılığın sürdürülmesi, ifade, yetki, süreç ve karar kontrolü, bilgi ve açıklama, etkinlik ve hizmet kalitesinin bireyin yaptığı harcamalara karşı dengelenmesi analizini içerir (Wenzel, 2002: 44). Bireylerin bir otoritenin meşruiyetine ilişkin algılarını ve bu otorite tarafından belirlenen kurallara ve kararlara uymalarını değerlendirmenin bir yolunu sunar (Hoong Voon vd., 2023). Yeniden dağıtım adaleti, bireyler için bir cezanın uygunluğunun ve bireysel durumlar için denetim sürecinde esneklik olmamasının veya dikkate alınmamasının analizini içerir.

Literatürde adaletin boyutları ve alt boyutları hakkında çeşitli sınıflandırmalar ve yazarlar tarafından tanımlanan şekiller bulunmaktadır (Gerbing, 1988). Literatürde vergi adaleti algısının boyutlarıyla ilgili olarak yapılan ilk çalışma Gerbing'e (1988) aittir. ABD'de yapılan çalışmada faktör analizi sonucu; genel adalet ve vergi yükünün adil dağılımı, vergi oranı tercihleri, karşılıklı adalet, kişisel çıkar adaleti, varlıklı kişilerin vergilendirilmesine yönelik tutum olarak adlandırılan beş adet faktör tespit edilmiştir (Gerbing, 1988). Gerbing (1988) tarafından tanımlanan vergi adaleti algısı boyutları, daha sonra bazı başka çalışmalarla da sınanmıştır.

Christensen ve Weihrich (1996) Amerika Birleşik Devletleri'nde Gerbing tarafından bulunan beş boyutun gerçek adalet boyutları olduğunu tespit etmiştir (Christensen vd., 1994). Azmi ve Perumal (2008) da Gerbing'in geliştirdiği beş faktörlü ölçeği kullanarak bir araştırma gerçekleştirmiştir. Elde edilen bulgulara

göre, yalnızca genel adalet, vergi oranı tercihi ve kişisel çıkar faktörünün anlamlı olduğu belirlenmiştir (Azmi ve Perumal, 2008). Thomas (2012) da Gerbing'in vergi adaleti boyutları üzerine Barbados'ta bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışma sonucunda, genel adalet, karşılıklı adalet ve kişisel çıkar adaleti olmak üzere üç farklı vergi adaleti boyutu belirlenmiştir (Thomas, 2012). Topal (2011), Türkiye'de Gerbing (1988) ile Gilligan ve Richardson (2005)'in çalışmalarını kapsayan, fark testleri ve çoklu doğrusal regresyon analizinin yer aldığı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada Türk halkının refah devletine yönelik tutumlarının ve vergi adaleti algılarının sosyal sınıflara göre farklılaştığı bulgularına ulaşılmıştır (Topal, 2011: 113). Benk vd. (2012), Türkiye'de Gilligan ve Richardson (2005) tarafından oluşturulan ölçeği kullanmış ve yapılan faktör analizi sonucu genel adalet, orta gelirlilerin vergi payı/yükü, devletle mübadele, vergi oranı yapısı, yüksek gelirlilere yönelik özel hükümler, vergi sistemi eşitliği ve eşitsizliği şeklindeki vergi adaleti boyutlarına ulaşılmıştır (Benk vd., 2012: 112-117).

Önceki araştırmalara dayanarak, Saad (2010) on adalet boyutu önermiştir, ancak kendi çalışmasında gelir vergisi sisteminin adaletini değerlendirmede yedi boyutun önemli olduğu belirlenmiştir (Hartner vd., 2008): Genel adalet, değişim adaleti, dikey adalet, yatay adalet, kişisel adalet, cezalandırıcı adalet ve idari adalet. Genel adalet, bireylerin (gelir) vergisi sisteminin genel adaletine ilişkin görüşlerini değerlendirir (Saad, 2010). Değişim adaleti, hükümet tarafından sağlanan kamu malları ve hizmetlerinden elde edilen faydalar ile mükelleflere yüklenen vergi yükü arasındaki ilişkide adalet odaklanır (Bayram vd., 2017). Kişisel adalet, bir bireyin kişisel çıkarlarıyla ilgiliyken, idari adalet hem vergi hukukunun içeriğini (politika adaleti) hem de vergi otoritesi tarafından izlenen uygulamaları kapsar (Saad, 2010). Dikey adalet, ödeme güçleri farklı olan mükellefler için uygun vergi yüküne ilişkin bir yargıdır; yatay adalet ise eşit ödeme yeteneğine sahip mükelleflerin aynı vergiye tabi tutulması gerektiği yönündeki bir yargıdır (Susilawati, 2022). Başka bir deyişle, yatay adalet, aynı gruptaki bireyler arasında faydaların ve maliyetlerin eşit şekilde dağıtılmasıyla ilgiliyken, dikey adalet, eşit konumda olmayan bireyler arasında faydaların ve maliyetlerin tahsisiyle ilgilidir (Hauptman vd., 2024: 9).

Gberegbe vd. (2017) Nijerya'da gerçekleştirdikleri bir çalışmada, dağıtım adaleti, usul adaleti, ceza adaleti ve vergi adaleti algısının vergi uyumunu pozitif bir şekilde etkilediğini göstermişlerdir (Gberegbe ve Umoren, 2017). Farrar vd. (2020) ise ABD'de yürüttükleri çalışmada faktör analizi yapmışlardır. Analiz bulgularına göre, vergi adaleti algısının belirleyicileri; vergi değerlendirme sürecindeki

adalet (usul adaleti), karşılık adaleti ve dikey adalet boyutlarıdır (Farrar vd., 2020: 17). Kozalı (2021) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada deneysel bir manipülasyon düzenlemesi kullanılmıştır. Araştırmanın bulguları, vergi adaleti manipülasyonunun vergi adaleti algısını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.

Yıldırım ve Tunçer (2024) tarafından Türkiye’deki akademisyenler üzerinde yapılan bir faktör analizi çalışmasında ise vergi adaleti algısının boyutları genel adalet, yatay/dikey adalet ve karşılık adaleti şeklinde ortaya koyulmuştur (Yıldırım ve Tunçer, 2024).

Haribowo vd. (2025) tarafından Endonezya’ya bağlı Java’da yapılan bir çalışmada mikro, küçük ve orta ölçekli işletmeler üzerinde bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada Gerbing tarafından ortaya koyulan beş boyuta ilave olarak onarıcı adalet, komütatif adalet ve etkileşim adaleti şeklinde üç yeni boyut daha ortaya çıkarılmıştır (Haribowo, 2025: 613).

Rohim ve Tjaraka (2025) tarafından Endonezya’da KOBİ vergi mükellefleri üzerinde yapılan bir çalışmada ise vergi adaleti algısı ve vergi bilgisi değişkenlerinin vergi ahlakı üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri bulunmaktayken, vergi uyumluluğu üzerinde doğrudan anlamlı bir etkileri olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada, vergi ahlakı değişkeninin vergi uyumluluğu üzerinde pozitif bir etkisi olduğu bulunmuştur (Rohim ve Tjaraka, 2025: 11612).

2. Dağıtım Adaleti

Dağıtım adaleti, vergi yükünün veya vergiye bağlı elde edilen faydaların adil bir şekilde paylaşılması olarak kabul edilir. Bu nedenle dağıtım adaletine önem verenler gelir eşitsizliğini azaltmak için vergilendirmeyi etkili bir mekanizma olarak görmektedirler. Yüksek gelirli vergi mükelleflerinin vergi uyumlarını azaltmak için, kademeli vergi uygulamasının yüksek gelir gruplarına en az zararı verecek şekilde yapılması gerekmektedir. Wenzel (2002) dağıtım adaletinin bireysel, grup ve toplumsal düzeyde analiz edilebileceğini vurgulamıştır. Vergi uyumluluğu araştırmalarındaki çalışmalar, vergi yüklerinin ve faydalarının bireyler, gruplar ve toplum arasında dağıtımını adil bulan mükelleflerin vergi yasalarına ve düzenlemelerine uymaya daha yatkın olduğunu göstermiştir.

Mevcut vergi uyumu literatürünün çoğu, adalet ve vergi uyumu arasındaki ilişkiyi incelemek için bir çerçeve olarak Adams’ın (1965)² eşitlik teorisine dayanmaktadır (Cheng, 2020: 567; Moser vd., 1995). Bu teoriye göre mükellefler bireysel

² Eşitlik teorisine göre çalışanlar eğitimleri, becerileri ve deneyimlerini; işten elde ettikleri kişisel faydalarıyla karşılaştırdıklarında eşitsizlik olgusuna kapılabilirler. Bu düşünceden dolayı niteliklerine daha uygun bir pozisyonu elde edemedikleri kaygısıyla çalışma gayretini azaltabileceklerdir.

çabalarının elde ettikleri kazançlarına olan oranını diğer mükellefler ile karşılaştırır. Daha fazla çaba gösteren kişilerin daha fazla ücret alması durumu adil olarak kabul edilir. Ters durumda ise bireyler çabalarını azaltarak bunu telafi etmeye çalışırlar (Nadirov ve Bruce, 2023: 2). Eşitlik teorisine dayanan çalışmalar, vergi mükelleflerinin adalet yargılarının, gelir vergisi yüklerini çevreleyen algılara bağlı olduğunu iddia etmektedir (Wenzel, 2002). Verginin herkes için adil olduğu algısına yol açabilecek politika veya faaliyetler, mükelleflerin vergi ödeme yükümlülüklerini yerine getirdiklerini anlamalarına büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Kişilerin algı ve duygularıyla ilgili olan genel adalet konusunda, toplumda olumlu tepkiler varsa vergiye uyum düzeyi artacaktır. Vergi uyumunun artması ise vergi hasılatının artmasını sağlayacaktır (Widuri ve Irawan, 2019).

Dağıtım adaletinin temel konusu yatay ve dikey eşitlik üzerinedir. Yatay eşitlik bireylerin vergi ödemediği önceki ödeme gücü sıralamalarının vergi ödedikten sonra da değişmemesini, dolayısıyla eşit ödeme gücüne sahip olanların eşit şekilde muamele görmesini ifade eder. Dikey eşitlik ise daha yüksek ödeme gücüne sahip olanların daha fazla vergi vermesidir. Dolayısıyla gelir farklılıklarını azaltan bir vergi politikasının izlenmesi durumunda dikey eşitlik sağlanabilecektir (Mahoney, 2013: 729).

Yatay adalette, aynı gelire sahip bireylerin aynı oranda vergilendirilmesi veya aynı vergi yükümlülüğüne tabi olması gerekir. Dikey adalet, bireyleri farklı gelir konumlarından ayırır (Faizal vd., 2017: 227). Bu bakımdan vergi sistemindeki adalet algısının mükellefler arasındaki uyum düzeyini etkilediği görülmektedir. Ağcakaya ve Yıldırım (2015) tarafından gerçekleştirilen bir çalışma, Türkiye’de yatay adalet algısının olumsuz olduğunu ve mükelleflerin genelde vergi sistemini adil bulmadıklarını ortaya koymuştur (Ağcakaya ve Yıldırım, 2015).

Dağıtım adaletinin diğer konusu ise mükelleflerin ödedikleri vergiler karşısında yararlandıkları kamusal mal ve hizmet sunumlarıyla ilişkili olan değişim adaletidir. Mükellefler yaptıkları vergi ödemeleri karşılığında almış oldukları kamusal hizmetleri yetersiz olarak değerlendirirlerse, vergi ödemeyerek zararlarını tazmin yoluna gideceklerdir (Akbelen ve Aydın, 2019: 417). Değişim eşitliğinin sağlanması ve ölçülmesi zordur. Çünkü kamusal hizmetlerin kesin bir bedelinin, miktarının ve yararlanıcılarının olmamasından dolayı, ödenen vergilerin kamusal hizmetlere birebir denk gelmemesi durumu söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bireylerin, şu anda devlet tarafından sunulan tüm hizmetlerden yararlanması gerekirse de, bu tür hizmetlerin eksik veya noksanlığı yaşam kalitelerini olumsuz olarak etkileyebilecektir.

Literatürdeki çalışmalara bakıldığında Günay ve Gürdal (2022) tarafından yapılan yapısal eşitlik analizi, dağıtım adaletinin gönüllü vergi uyumuna etkisinde, idareye olan güvenin tam aracı rolü oynadığını ortaya koymuştur (Günay ve Gürdal, 2022). Nadirov ve Dehning (2023) tarafından Dünya Değerler Araştırması'nın verileriyle yapılan bir çalışmada toplumun vergi adaletine ilişkin algısıyla kamu kurumlarına duyulan güven arasında güçlü bir ilişki olduğu ve vergi adaleti algısının vergi toplama verimliliği ile gelir dağılımı politikalarının başarısını etkileyebileceği ortaya koyulmuştur (Nadirov ve Bruce, 2023: 13).

Giray vd. (2015) tarafından Türkiye'de gerçekleştirilen bir çalışmada ise, mükelleflerin vergi sistemine dair adalet anlayışını etkileyen başlıca iki unsurun vergi sisteminin yapısı ve vergi dairesi ile olan etkileşim olduğu belirlenmiştir (Giray vd., 2015).

3. Ceza Adaleti

Vergilendirmeye ilişki olarak dağıtım adaletinin bir diğer konusunu oluşturan ceza adaleti kavramı, üzerinde daha az durulan bir kavramdır. Adil bir vergi sisteminin sağlanabilmesi ve mükelleflerin bu yönde bir algıya sahip olması için sosyal kural ve normları çiğneyenlere yönelik yaptırımların da adil olması gerekmektedir (Hogan ve Emler, 1981). Dolayısıyla vergi suçu işleyenlere yönelik cezaların miktarı, muhatabı ve zamanlama süreçleri bakımından adil olması gerekmektedir (Topal, 2011: 248). Ceza adaleti, yasalar ve kurallar çerçevesinde vergisel yükümlülüklerini yerine getirmeyen bireylerin ceza alma süreçlerinin ne kadar adil olduğuyla ilgilidir. Bu nedenle, ceza uygulamalarının adil olmadığına inanan mükellefler, yasalara uymakta kendilerini zorunlu hissetmeyebilirler (Rechberger vd., 2010).

Ceza adaletinin algısını etkileyen bir başka faktör vergi affıdır. Tarih boyunca, devletlerin vergi affı düzenlemeleri yapmasının üç temel nedeni olmuştur. Sözü edilen bu nedenler; gelirleri hızla artırmak, gelecekteki vergi uyumunu yükseltmek ve ülkeye dönüşü teşvik etmektir (Sayidah vd., 2020: 116). Af uygulamaları, bütçe açığı probleminin en uygun çözümü olarak düşünülse de, topluma olan maliyetleri nedeniyle vergi uygulamalarında etkinlik ve adalet konusunda olumsuz etkiler yaratabilir. Vergi affının hayata geçirilmesi, mükellefleri vergi kaçakçılığına yönlendirebileceği gibi, toplumda böyle bir af beklentisinin var olması durumunda mükelleflerin gelir bildirimlerini düşük tutmalarına da sebep olabilir. Vergi kaçakçılığının yaygın olduğu yerlerde, dürüst mükellefler başkalarının yasaları çiğnediğini, vatandaşlık yükümlülüklerini yerine getirmediğini, kazanç sağladığını ve buna rağmen ceza almadı-

ğını gördüklerinde, aynı şekilde davrandıklarında kendilerinin de görmezden gelineceğini düşünebilirler (Wenzel, 2002: 58). Adalet için herkesin hak ettiği ödüle sahip olması gerektiği gibi cezaların da adil olarak dağıtılması gerekmektedir (Küçükçene, 2017: 19). Vergi yasalarını ihlal eden mükelleflerin işledikleri suça oranla aldıkları cezaların da adil olması gerekir.

Ceza adaletiyle ilgili literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında, Abubakari ve Adafula (2013) Gana'daki araştırmalarında, vergi mükelleflerinin devlete ilişkin düşüncelerinin, vergi düzenlemelerine uyma isteğini etkilediğini tespit etmişlerdir (Abubakari ve Adafula, 2013). Kogler vd. (2015) tarafından Avusturya'da gerçekleştirilen bir çalışma, cezalandırıcı adalet ile gönüllü uyum arasındaki ilişki içinde güvenin aracı etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur (Kogler vd., 2015). Farrar ve King (2022) tarafından Kanada'da gerçekleştirilen bir çalışmada, bir vergi kaçakçısının yaptığı hatalardan ciddi şekilde sorumlu kabul edilmesi ve cezalandırılması durumunda diğer insanların vergiye uyum gösterme niyetlerinin en yüksek düzeye çıktığı gözlemlenmiştir (Farrar ve King, 2022). Okafor (2023) tarafından Kanada'da yürütülen bir başka çalışma ise, vergi kaçırıcıları utandırmanın cezalandırıcı adalet algıları üzerinde olumlu bir etki yarattığını ortaya koymaktadır (Okafor, 2023).

4. Usul Adaleti

Usul adaleti, yetkililerin kaynak tahsis kararlarına ulaşmak için izledikleri karar alma prosedürlerinin algılanan adaletini ifade eder. Usul adaleti için esas olan bileşenler, usulün tarafsızlığı ve şeffaflığı, yetkililerin güvenilirliği ve nazik, onurlu ve saygılı muamelesidir (Shim vd., 2024: 2630). Dolayısıyla usul adaleti kaynakların dağıtımından çok, dağıtım süreciyle ilgilidir. Mükellefler hem vergi hem de cezalarla ilgili adaletli bir uygulama sürecinin olduğunu düşünürlerse usul adaletinin yüksek seviyede sağlandığı söylenebilir (Kirchler, 2007: 75).

Usul adaleti kuramlarının adalet konusundaki literatüre tanıtılmasında Thibaut ve Walker'ın 1975 yılına ait çalışması önemli bir rol oynamıştır (Thibaut ve Walker, 1975). Bu araştırmalar yayımlanmadan önce, adalet alanında dağıtım adaletinin önemini vurgulayan çalışmalar egemen durumdaydı. Thibaut ve Walker, usul adaletinin etkisini ilk kez bir dizi simüle edilmiş deneyle ortaya koyan laboratuvar çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu araştırmalarda, karar verme sisteminde bir rakip veya soruşturucu önemli bir rol üstlenmiştir. Simüle edilen yargılama süreçlerinde, insanlar kararların adil olup olmamasına bakılmaksızın, adil yargılama süreçlerinden kaynaklanan kararları daha fazla benimsemişlerdir. Bu durum, "daha az adil" bir soruşturucunun uyguladığı yöntemlerin aksine, "daha adil" bir rakip kullanılmasının getirdiği bir ilişkiyi göstermektedir (Tyler, 2003: 293). Böylece

Thibaut ve Walker, usul adaletinin iki temel ögesini, süreç adaleti ve karar adaleti olarak tanımlamışlardır.

Leventhal (1980), Thibaut ve Walker'ın (1975) çalışmalarını genişletmiştir (Leventhal, 1980). Buna göre Leventhal, adil prosedürleri uygulayanların kişisel çıkarlarından bağımsız hareket etmelerini gerektiren önyargı bastırma kuralının yanı sıra, beş adalet boyutu daha ortaya koymuştur. Tutarlılık, karar alma sürecinde uygulanan prosedürlerin, karardan etkilenen bireyler arasında, farklı zaman dilimleri ve çeşitli durumlar nezdinde değişkenlik göstermemesi gerektiğini ifade eder. Bu ilke, benzer koşullar altında bulunan bireylerin benzer şekilde muamele görmesini sağlayarak, karar mekanizmalarının keyfilikliğini ortadan kaldırmayı ve öngörülebilirliğini artırmayı amaçlar. Doğruluk, karar süreci boyunca doğru bilgilerin kullanılmasını içerir. Düzeltilebilirlik, tüm prosedür aşamalarında kararlara itiraz edilebileceği ve kararların geri alınabileceği anlamına gelir. Temsiliyet, dağıtım sürecinde bir kişinin hem kendi görüşlerini hem de alt grupların endişe ve refahlarını yansıtmasını ifade eder. Son olarak, etiklik, bir kararı oluşturmak için toplumun hâkim ahlaki ve etik değerlerini yansıtmasını ve bunlarla uyumlu olmasını gerektirmektedir (Dierckx vd., 2022: 3345). Bazı çalışmalara göre adil bir prosedürün en önemli kriterleri; tutarlılık, bilginin doğruluğu ve etiklik olmuştur (Barret-Howard ve Tyler, 1986).

Leventhal'e göre yukarıdaki usul kurallarının önem derecesi duruma göre değişmektedir. Buna göre insanlar kişisel çıkarlarını ön planda tutan kuralları daha fazla önemsemektedir (Myyry ve Helkama, 2002: 374).

Wenzel, vergisel işlemlere ilişkin usul adaleti teorisinin dört ana konusunu ortaya koymuştur. Bunlar; vergi mükellefleri ile vergi otoriteleri arasındaki ilişkilerin kalitesi, mükelleflerin karar süreçlerindeki etkisi, vergi otoritelerinin sağladığı bilginin içeriği ve kalitesi ile uyum ve yönetim giderleri olarak tanımlanmaktadır (Wenzel, 2002: 54). Bu nedenle, bireyler süreçlerin adil olup olmadığına karar verirken bu dört unsura dikkat etmektedir.

Usul adaleti literatüründe duyguların rolünü araştıran çok az çalışma olmasına rağmen, Diener vd. (1985)'in ve diğer birkaç çalışmanın sonucuna göre usul adaleti ve adaletsizliği farklı duygusal tepkilere yol açabilmektedir. Usul adaleti Duygu Sosyal Bilgi Kuramı'nda (EASI) da ele alınan bir konudur. Bu kuram bireylerin belirsiz bir durumda adalet düzeyini anlamak için başkalarının duygularına güvendiklerini öne sürer. Dolayısıyla belirsiz olmayan durumlar için teorinin sunmuş olduğu herhangi bir bilgi yoktur. Usul adaletsizliği durumunda öfke, tiksinti, mutluluk, utanç, suçluluk ve gurur gibi duygular tetiklenmektedir (Weiss vd., 1999).

Usul adaletinin, vergi uyumunu olumlu yönde etkilediğini ortaya koyan çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Wenzel, 2002: 41). Frey ve Feld (2002) vergi görevlilerin mükelleflere saygılı davranması durumunda mükelleflerin gönüllü vergi uyumunun artacağını ortaya koymuştur (Frey ve Feld, 2002). Benzer şekilde Mahangila ve Holland (2015) da ceza adaleti ve usul adaleti ile vergi uyumu arasında pozitif ilişki bulmuştur (Mahangila ve Holland, 2015).

Alkhadher vd. (2023) tarafından yapılan çalışmaya göre, adil bir durumda, bireylerin mutluluk duygusu, öfke gibi diğer duygulara kıyasla adalet algısını önemli ölçüde artırmaktadır. Buna karşılık, adil olmayan durumlarda, bireyler durumun prosedürlerine daha fazla güven duymakta, fakat başkalarının duygularına olan güvenleri azalmaktadır. Bu sonuçlar, duyguların adalet algısında rol oynadığını ve özellikle mutluluğun adil durumları algılamada belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, adaletsizlik algısının bireylerin sosyal güven ve prosedürel değerlendirmelerini farklı biçimde etkilediği ortaya konmaktadır (Alkhadher vd., 2024).

Mohammed (2025) tarafından Nijerya'da yapılan bir çalışmada ise hükümete duyulan güven üzerinde en güçlü etkiye sahip adalet türünün usul adaleti olduğu ve adalet algılarının, vatandaşların vergi yükümlülüklerine gönüllü uyum gösterme isteğini güçlü biçimde etkilediği ortaya koyulmuştur (Mohammed, 2025: 172).

Çeşitli çalışmalarda bir otoritenin kendilerine onur, saygı ve adaletle muamele ettiğini algılayan bireylerin, bu otorite hakkında olumlu yargılarda bulunma ihtimallerinin daha fazla olacağı ve otoritenin belirlediği kurallara uyma olasılıklarının da artacağı ifade edilmiştir (Sunshine ve Tyler, 2003; Tyler, 2006). Topal (2016) tarafından yapılan bir çalışmada vergi adaleti algısı ölçeği usul adaleti ile zenginleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda vergi adaleti algısının, usul adaletini de içerecek şekilde dokuz farklı boyutunun bulunduğu ve prosedür adaletinin vergilerin ve cezaların dağılımı gibi adalet algısı üzerinde önemli bir etkisi olduğu belirlenmiştir (Topal, 2016). Faizal vd. (2017) ise usul adaletinin güvenle pozitif ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Faizal vd., 2017: 227).

Sonuç

Adalet kavramı, toplumların hukuki ve ahlaki çerçevelerinin temelini oluşturan, toplumda eşit ve tarafsız muameleleri kapsayan çok yönlü ve temel bir ilkedir. Dolayısıyla vergi adaleti kavramı da, toplumun vergi sistemlerine ilişkin algısını ve kabulünü şekillendiren ve çeşitli boyutları kapsayan çok yönlü bir kavramdır. Bu boyutlar arasında, vergi yüklerinin dağılımının bireylerin ödeme gücüne göre

değerlendirildiği eşitlik; vergi politikalarının açık ve net bir şekilde iletilmesi anlamına gelen şeffaflık ve vergilendirmenin neden olduğu ekonomik bozulmaların en aza indirilmesi anlamına gelen verimlilik yer alır.

Dolayısıyla mükellef ve vergi idaresi arasında bilinçli bir etkileşimin olması, toplumsal değerlerle uyumlu ve adil vergi uygulamalarının teşvik edilmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Politika yapıcılar, bu endişeleri dikkatle ele alarak, toplumun tüm kesimlerine fayda sağlayacak daha adil bir çerçeve oluşturmaya çalışmalıdır. Vergi yükünün dağıtımında adaletin sağlanması yalnızca sosyal eşitliği teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda vatandaşlar ve kamu kurumları arasındaki güvenin de güçlenmesini sağlar.

Hem dağıtım hem de uygulama açısından Wenzel'in teorileriyle uyumlu olmasını sağlayarak, politika yapıcılar yalnızca bireysel şikayetleri ele almakla kalmayıp aynı zamanda hukuk kurumlarına daha geniş bir toplumsal güveni de destekleyen, daha adil bir ceza adaleti sistemi oluşturabilirler. Bu uyum, toplum ilişkilerinde ve genel sosyal uyumda kalıcı iyileştirmeler sağlanması bakımından önem taşımaktadır.

Ayrıca, usul adaleti, keyfi karar almaya karşı bir güvence görevi görerek, tüm bireylerin vergilendirme çerçevesinde adalete eşit erişimini sağlar. Bu nedenle, vergi makamlarının bu standartları korumak için prosedürlerini sürekli olarak değerlendirip geliştirmeleri ve böylece ilgili tüm paydaşlar için daha adil bir vergi ortamı yaratmaları gerekmektedir.

Kaynakça

Abubakari, A. R., ve Adafula, C. J. (2013). Evaluating taxpayers' attitude and its influence on tax compliance decisions in Tamale, Ghana. *Journal of Accounting and Taxation*, 5(3), 48–57.

Ağcakaya, S., ve Yıldırım, Y. (2015). Vergi bilinci ve vergi uygulamaları karşısında mükelleflerin davranışları: İstanbul ili örneği. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 85–96.

American Institute of Certified Public Accountants. (2017). *Guiding principles for tax equity and fairness*.

Akbelen, Z., Bayram Arlı, N., Leba, R., ve Aydemir, M. (2021). Sosyal normlar ve dağıtım adaleti algısının vergi uyumu üzerindeki etkileri. *International Journal of Social Inquiry*, 14(1), 1–25.

Akbelen, Z., ve Aydın, Z. B. (2019). Vergi afları ve vergilemede adalet algısının veri uyumuna etkisi: Bursa ili örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(12), 409–437.

- Aktaş Güzel, S., ve Özer, G. (2023). Muhasebecilerin vergi ahlakının ve vergi uyumunun belirleyicileri üzerine bir uygulama. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 25(1), 213–235.
- Alkhadher, O. H., Gadelrab, H. F., ve Alawadi, S. (2024). Emotions as social information in unambiguous situations: Role of emotions on procedural justice perception. *Current Psychology*, 43(7), 5753–5764.
- Alm, J., Jackson, B. R., ve McKee, M. (1992). Estimating the determinants of taxpayer compliance with experimental data. *National Tax Journal*, 45(1), 107–114.
- Azmi, A. A. C., ve Perumal, K. A. (2008). Tax fairness dimensions in an Asian context: The Malaysian perspective. *International Review of Business Research Papers*, 4(5), 11–19.
- Barclay, L. J., Skarlicki, D. P., ve Pugh, S. D. (2005). Exploring the role of emotions in injustice perceptions and retaliation. *Journal of Applied Psychology*, 90(4), 629–643.
- Barrett-Howard, E., ve Tyler, T. R. (1986). Procedural justice as a criterion in allocation decisions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(2), 296–304.
- Bayram, N., Aydemir, M., Yıldırım, Z., ve Tansöker, R. L. (2017). Confirmatory factor analysis on tax compliance intentions, general fairness, procedural fairness and social norms. *Business and Economics Research Journal*, 8, 749–758.
- Beauchamp, T. L., ve Bowie, N. E. (2004). *Ethical theory and business*. Pearson.
- Benk, S., Çakmak, A., ve Budak, T. (2012). Tax professionals' perceptions of tax fairness: Survey evidence in Turkey. *Uluslararası İşletme ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 112–117.
- Cheng, B., Zhou, X., Guo, G., ve Yang, K. (2020). Perceived overqualification and cyberloafing: A moderated-mediation model based on equity theory. *Journal of Business Ethics*, 164(3), 565–577.
- Christensen, L. A., Weihrich, G. S., ve Gerbing, M. D. (1994). The impact of education on perceptions of tax fairness. *Advances in Taxation*, 6, 63–94.
- Christensen, L. A., ve Weihrich, G. S. (1996). Tax fairness: Different roles, different perspectives. *Advances in Taxation*, 8, 27–61.
- Cropanzano, R., Stein, J. H., ve Nadisic, T. (2011). *Social justice and the experience of emotion*. Routledge, London.
- Demirli, Y. (2011). Gelişmekte olan ülkelerde vergi reformları ve Türkiye'de gelir üzerinden alınan vergiler açısından değerlendirme. T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 412, Ankara.

- Dierckx, K., Van Hiel, A., ve Valcke, B. (2022). Do minorities perceive procedural fairness merely in terms of ethnic bias suppression? Evaluation of the concept of fairness in multicultural conflicts. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48(13), 3344–3364.
- Faizal, S. M., Palil, M. R., Maelah, R., ve Ramli, R. (2017). Perception on justice, trust and tax compliance behavior in Malaysia. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 38(3), 226–232.
- Farrar, J., Massey, D. W., Osecki, E., ve Thorne, L. (2020). Tax fairness: Conceptual foundations and empirical measurement. *Journal of Business Ethics*, 162(3), 1–17.
- Farrar, J., ve King, T. (2022). To punish or not to punish? The impact of tax fraud punishment on observers’ tax compliance. *Journal of Business Ethics*, 289–311.
- Finnis, J. (2011). *Natural law and natural rights* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Frey, B. S., ve Feld, L. P. (2002). Deterrence and morale in taxation: An empirical analysis. *CESifo Working Paper Series*, 760.
- Gberegbe, F. B., ve Umoren, A. O. (2017). The perception of tax fairness and personal income tax compliance of SMEs in Rivers State. *Journal of Research in Business and Management*, 5(2), 40–51.
- Gilligan, G., ve Richardson, G. (2005). Perceptions of tax fairness and tax compliance in Australia and Hong Kong. *Journal of Financial Crime*, 12(4), 331–343.
- Giray, F., Gerçek, A., ve Aydoğdu, C. (2015). Factors determining taxpayers’ perception towards tax fairness: The structural equation model for Turkey. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 7(1), 17–38.
- Gerbing, M. D. (1988). *An empirical study of taxpayer perceptions of fairness* (Unpublished doctoral dissertation). University of Texas, Austin.
- Guizzo, D., ve Pare-Ogg, C. (2023). Economics with(out) ethics? An interdisciplinary encounter between public economists and John Rawls in the 1970s. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 30(5), 906–933.
- Günay, H. F., ve Gürdal, T. (2022). Vergi uyumsuzluklarının idari yolla çözümünde usul adaletinin gönüllü vergi uyumuna etkisi. *Maliye Dergisi*, Ocak-Haziran, (182), 130–159.
- Haribowo, I., Khomsiyah, K., ve Mulyan, S. D. (2025). The influence of religiosity, tax socialization, and tax justice on tax compliance with intention as a moderation variable. *Revista Brasileira de Políticas Públicas*, 15(2), 600–616.
- Hartner, M., Rechberger, S., Kirchler, E., ve Schabman, A. (2008). Procedural fairness and tax compliance. *Economic Analysis and Policy*, 38(1), 137–152.

- Hauptman, L., Žmuk, B., ve Pavic, I. (2024). Tax compliance in Slovenia: An empirical assessment of tax knowledge and fairness perception. *Journal of Risk and Financial Management*, 17(89), 1–32.
- Hillebrandt, A., ve Barclay, L. J. (2013). Integrating organizational justice and affect: New insights, challenges, and opportunities. *Social Justice Research*, 26(4), 513–531.
- Hogan, R., ve Emler, N. P. (1981). Retributive justice. In M. J. Lerner ve S. C. Lerner (Eds.), *The justice motive in social behaviour* (pp. 125–144). Plenum Press.
- Hoon Voon, Y., Azmi, C. A. A., ve Sharmila, J. (2023). The effects of concession timing, perceived fairness and aggressiveness on tax negotiation offers. *Pacific Accounting Review*, 35, 1–18.
- Karakaş, M. (2020). Mükelleflerin vergi kaçırma ve vergi aflarına ilişkin tutum ve algıları: Diyarbakır ve Yalova örneği. *Avrasya Bilimler Akademisi Avrasya İşletme ve İktisat Dergisi*, 24, 65–80. <http://dx.doi.org/10.17740/eas.econ.2020.V24-05>
- Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press.
- Klein, T. A. (2008). Assessing distributive justice in marketing: A benefit-cost approach. *Journal of Macromarketing*, 28(1), 33–43.
- Kogler, C., Muehlbacher, S., ve Kirchler, E. (2015). Testing the slippery slope framework among self-employed taxpayers. *Economics of Governance*, 16(2), 125–142.
- Kozali, B. (2021). Vergi adaleti algıları bağlamında kaygan yamaç modeli: Davranışsal vergi uyum analizi [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçükçene, M. (2017). Eğitim yönetiminde adalet olgusu [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Leventhal, G. S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. In K. Gergen, M. Greenberg, ve R. Willis (Eds.), *Social exchange: Advances in theory and research* (pp. 27–55). Plenum Press.
- Lind, E. A., ve Tyler, T. R. (1988). *The social psychology of procedural justice*. Plenum Press.
- Mahangila, D. N., ve Holland, K. (2015). Analysis of procedural and retributive justice in tax compliance. *The Operations Research Society of Eastern Africa (ORSEA)*, 5(1), 113–160.

- Mahoney, M. H. (2013). Inequity in American schools: A new perspective on the distributional effects of school expenditures on economic well being. *Review of Income and Wealth*, 59(4), 728–755.
- Miller, D. T., ve Vidmar, N. (1981). The social psychology of punishment relations. In M. J. Lerner ve S. C. Lerner (Eds.), *The justice motive in social behaviour* (pp. 145–172). Plenum Press.
- Mohammed, K. S. (2025). An analysis of citizens’ perceptions of fairness in the Nigerian tax system and its influence on trust in government: A case study of North Western State of Nigeria. *International Journal of Innovative Finance and Economics Research*, 13(3), 163–174.
- Moser, D. V., Evans, J. H., ve Kim, C. K. (1995). The effects of horizontal and exchange inequity on tax reporting decisions. *The Accounting Review*, 70(4), 619–634.
- Murphy, K. (2004). The role of trust in nurturing compliance: A study of accused tax avoiders. *Law and Human Behavior*, 28(2), 187–209.
- Murphy, K. (2005). Regulating more effectively: The relationship between procedural justice, legitimacy and tax non-compliance. *Journal of Law and Society*, 32(4), 562–589.
- Murphy, K., ve Tyler, T. R. (2008). Procedural justice and compliance behaviour: The mediating role of emotions. *European Journal of Social Psychology*, 38(4), 652–668.
- Myyry, L., ve Helkama, K. (2002). Moral reasoning and the use of procedural justice rules in hypothetical and real-life dilemmas. *Social Justice Research*, 15(4), 373–391.
- Nadirov, O., ve Bruce, D. (2023). Trust in public programmes and distributive (in) justice in taxation. *Economic Research*, 36(3), 1–15.
- Octaviana, S. N. (2021). Foreign investment in monopoly practices in the mining sector. *Untag Law Review*, 5(2), 11–21. <http://jurnal.untagsmg.ac.id/index.php/ulrev/index>
- Okafor, O. N. (2023). Shaming of tax evaders: Empirical evidence on perceptions of retributive justice and tax compliance intentions. *Journal of Business Ethics*, 182, 1–19.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Harvard University Press.
- Rechberger, S., Hartner, M., Kirchler, E., ve Hammerle, F. (2010). Tax amnesties, justice perceptions, and filing behavior: A simulation study. *Law and Policy*, 32(2), 214–225.

- Richardson, G. (2005a). A preliminary study of the impact of tax fairness perception dimensions on tax compliance behaviour in Australia. *Australian Tax Forum*, 20(3), 407–434.
- Richardson, G. (2005b). An exploratory cross-cultural study of tax fairness perceptions and tax compliance behaviour in Australia and Hong Kong. *The International Tax Journal*, 31(1), 11–67.
- Richardson, G. (2006). The impact of tax fairness dimensions on tax compliance behavior in an Asian jurisdiction: The case of Hong Kong. *The International Tax Journal*, 32(1), 29–42.
- Rizal, D. S. (2024). Pengaruh persepsi keadilan pajak terhadap kepatuhan wajib pajak usaha mikro, kecil, dan menengah (UMKM). *Jurnal Ekonomi dan Bisnis*, 13(1), 54–62.
- Rohim, A., ve Tjaraka, H. (2025). The influence of tax fairness perception and tax knowledge on tax morale and tax compliance of MSME taxpayers partnered with Toko Basmallah. *Eduvest – Journal of Universal Studies*, 5(9), 11600–11614.
- Saad, N. (2010). Fairness perceptions and compliance behaviour: The case of salaried taxpayers in Malaysia after implementation of the self-assessment system. *eJournal of Tax Research*, 8, 32–63.
- Sayidah, N., Suryaningsum, S., Murdianingrum, S. L., ve Assagaf, A. (2020). The justice of tax amnesty and tax compliance: Empirical study in Indonesia. *International Journal of Financial Research*, 11(6), 116–128.
- Shim, S. A., Shim, H., ve Shim, T. S. (2024). Does procedural justice in a tax audit situation affect taxpayers' acceptance of tax audit assessments? *Applied Economics*, 56(22), 2629–2645.
- Sojoodi, S., Ilkhchi, H. R., ve Norouzabadi, E. A. (2024). Factors affecting tax compliance based on the theory of planned behavior: An investigation of taxpayers in the city of Tabriz. *Scientific Journal, Tax Research*, 32(62), 95–132.
- Spicer, M. W., ve Lundstedt, S. B. (1976). Understanding tax evasion. *Public Finance*, 31(2), 295–305.
- Sunshine, J., ve Tyler, T. R. (2003). The role of procedural justice and legitimacy in shaping public support for policing. *Law and Society Review*, 37(3), 513–547.
- Susilawati, N. (2022). A systematic literature review for distinguishing tax terms: Equality, equity, justice, and fairness. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 13, 19–39.
- Thibaut, J., ve Walker, L. (1975). *Procedural justice: A psychological analysis*. Erlbaum.

- Thomas, C. (2012). Assessing tax fairness dimensions in a small developing economy. Research and Economic Analysis Department, Central Bank of Barbados. *Business and Economics Journal*, 62, 1–8.
- Topal, M. H. (2011). Refah devletine yönelik tutumlar ve vergi adaleti algısı: Türkiye üzerine bir araştırma [Yayımlanmamış doktora tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topal, M. H. (2016). Vergi adaleti algısı: Gelir vergisi mükellefleri üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 9(2), 149–172.
- Tyler, T. R. (1997). The psychology of legitimacy: A relational perspective on voluntary deference to authorities. *Personality and Social Psychology Review*, 1, 323–345.
- Tyler, T. R. (2003). Procedural justice, legitimacy and the effective rule of law. *Crime and Justice*, 30, 283–357.
- Tyler, T. R. (2006). *Why people obey the law*. Princeton University Press, Princeton.
- Tyler, T. R., ve Huo, Y. J. (2002). Trust in the law: Encouraging public cooperation with the police and courts. Russell Sage.
- Uygun, E. (2023). Şeffaflığın sağlanması ve kayıt dışılıkla mücadelede vergi denetiminin rolü. In Yazıt, H. ve Köktürk, N. (Eds.), *Sosyal bilimler üzerine araştırmalar- VIII* (ss. 55–74). Özgür Yayınları.
- Van Dijke, M., ve Verboon, P. (2010). Trust in authorities as a boundary condition to procedural fairness effects on tax compliance. *Journal of Economic Psychology*, 31(1), 80–91. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2009.10.005>
- Verboon, P., ve Van Dijke, M. (2007). A self-interest analysis of justice and tax compliance: How distributive justice moderates the effect of outcome favourability. *Journal of Economic Psychology*, 28, 704–727.
- Weiss, H. M., Suckow, K., ve Cropanzano, R. S. (1999). Effects of justice conditions on discrete emotions. *Journal of Applied Psychology*, 84(5), 786–794.
- Wenzel, M. (2002). Tax compliance and the psychology of justice: Mapping the field. In V. Braithwaite (Ed.), *Taxing democracy* (pp. 41–69). Ashgate Publishing.
- Widuri, R., ve Irawan, W. S. (2019). Tax justice perception and trust in government on tax compliance. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 103, 126–131.
- Wijaya, S., ve Effendi, A. S. (2020). Analysis of determinants of MSMEs tax compliance in Indonesia (Case-study in working areas of Pondok Aren Tax Office). *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(6), 1252–1267.

Yıldırım, Y. (2023). Ödeme gücüne ulaşmada kullanılan vergisel araçların vergi adaleti algısına etkisi: Ücret geliri elde edenler üzerine bir analiz [Doktora tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, Y., ve Tunçer, M. (2024). Ücretlilerin vergi adaleti algısına ödeme gücü araçlarının etkisi. İKSAD Yayınevi, Ankara.

MISIR'DA BRİTANYA NÜFUZ MÜCADELESİ: HİDİVİYE KUMPANYASI'NIN İNGİLİZ BAN- DIRASINA GEÇİŞİ VE TEPKİLER¹

*British Struggles for Influence in Egypt: The Khedivial Company's
Transfer to The British Flag And The Reactions*

Mehtap ÇAĞAŞLILAR

Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz
Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Antalya-Türkiye, E-mail:
mehtapcagaslilar@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7523-4002

DOI:

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	2 Nisan - April 2026	Received
Kabul Tarihi	17 Nisan - April 2026	Acceptance
Yayın Tarihi	30 Nisan - April 2026	Publication
Sayfa Aralığı	46 - 61	Pages Range

Elif Dervişoğlu, “Mısır’da Britanya Nüfuz Mücadelesi: Hidiviye Kumpanyası’nın İngiliz Bandırasına Geçiş ve Tepkiler”, *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, Cilt: 4, Sayı: 1, Nisan 2026, s. 46-61.

Öz

Çalışma, Mısır’da Osmanlı sultanının verdiği imtiyaz ile kurulan Mısır sermayeli bir vapur kumpanyasının 19. yüzyılda Akdeniz’deki nüfuz mücadeleleri çerçevesinde yaşadığı dönüşümü ve Britanya bandırasına geçişini ele almaktadır. Mısır’ın 19. yüzyılda modernleşme çabaları, Akdeniz’de egemenlik mücadelesi yürüten Avrupa devletlerinin bölgedeki nüfuzlarını kurumsallaştırmalarına imkân sağlamıştır. Mısır, kurumlarını modernleştirirken Osmanlı padişahlarından elde ettiği hak ve imtiyazları özerkleşme amacıyla kullanmış; ancak bu yönde attığı adımların çoğu Mısır’ı tedrici olarak Avrupalı güçlere bağımlı hale getirmiştir. Mısır’da Avrupalı egemen güçlerin yarışında galip devlet Britanya olurken Mısır’ın özerk kurumlarının içi boşaltılmış

¹ Bu çalışma yazarın devam eden doktora tezinden uyarlanmıştır.

ve bu kurumlar Britanya müdahalesiyle tekrar şekillendirilmiştir. Çalışmada, söz konusu süreç Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynakları, dönemin gazeteleri ve literatür çalışmaları temelinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Hidiviye Kumpanyası, İngiliz İşgali, Britanya Bandırası, Akdeniz Rekabeti.

Abstract

The study examines the transformation of an Egypt-based steamship company, founded in Egypt under a concession granted by the Ottoman sultan, and its transfer to the British flag within the framework of nineteenth-century struggles for influence in the Mediterranean. Egypt's modernization efforts in the nineteenth century enabled European states engaged in contests for dominance in the Mediterranean to institutionalize their influence in the region. While modernizing its institutions, Egypt employed the rights and privileges obtained from the Ottoman sultans in pursuit of autonomy; however, most of the steps taken in this direction gradually rendered Egypt dependent on European powers. In the competition among European hegemonic powers in Egypt, Britain emerged as the victorious state, leading to the hollowing out of Egypt's autonomous institutions, which were subsequently reshaped through British intervention. The study analyzes this process on the basis of Ottoman and British archival sources, contemporary newspapers, and the relevant scholarly literature.

Keywords: Egypt, The Khedivial Company, The British Occupation, The British Flag, Competition Mediterranean.

Giriş

19. yüzyıl, dünya genelinde yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin etkisiyle hegemonik güçler arasındaki rekabetin belirginleştiği bir dönem olmuştur. Özellikle Akdeniz havzasında, deniz ticaret yolları, stratejik limanlar ve geçiş güzergahları etrafında şekillenen bu mücadelede Britanya, Fransa ve Rusya öne çıkarken bölgedeki stratejik alanlarda hakimiyet sık sık el değiştirmişti. Aslında coğrafi keşiflerle egemenlik alanlarını genişleten devletler, sömürgelerinden elde ettikleri hammaddeleri emperyal amaçlara hizmet eden bilimsel çalışmalara yönlendirerek, dünya sistemi içinde özellikle sömürge ve periferi bölgeler üzerindeki merkezî konumlarını daha da tahkim etmişlerdi. Bu pozisyonu koruma anlamına gelen yeni düzen, büyük güçler ya da düvel-i muazzama açısından oldukça zorlu bir yarışta da gerekli kılınmıştı. Britanya ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı güçler ile Rusya, mevcut siyasal ve iktisadi sistemlerine yenilerini ekleme mücadelesi içindeyken; bu rekabete geç katılan yeni aktörler, söz konusu güçlerin yönlendirmesiyle kendilerini modernleşme çabaları içerisinde buldular.

Kendine has etkili politikalar izleyen Mısır, bu modernleşme çabalarına dair tipik örneklerden birini teşkil etmektedir. Mısır'ın dünya ekonomisine entegrasyonu ve buna bağlı olarak güçlü ve ciddi ticari ilişkileri 19. yüzyılda gelişmeye başlamış; bu süreçte yabancı aktörlerin Mısır'daki faaliyetleri, “çevreleşme” (peripheralization) olarak tanımlanabilecek bir yapıyı 20. yüzyıla kadar uzanan biçimde Mısır'da inşa etmişti (Toledano, 2008: 252-284).

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da başlatılan modernleşme hamlelerinde Avrupalı danışmanlardan yararlanmış fakat Mehmet Ali Paşa bu kişilerin siyasal ve

idari egemenlik alanlarına müdahale etmelerine izin vermeyen bir politika izlemiştir. Mehmet Ali Paşa’dan sonra valilik makamına gelenlerin modernleşme çalışmalarını devam ettirdikleri görülürken, halefleri danışmanlara karşı siyasi ve ekonomik sınırları korumakta Mehmet Ali kadar başarılı olamamışlardır (Uygun, 2019: 86-87). Öncesinde Fransız danışmanlar etrafında şekillenen Mısır’ın çehresi, 1833 yılında Britanya buharlılarının Londra-İskenderiye arasında posta seferleri yapmaya başlamasıyla İngiliz kapitalist sermayesini cezbetmeye başladı (Uygun, 2015: 19). Bu girişimden yalnızca beş yıl sonra, İngiltere’nin Mısır Başkonsolosu ve Doğu Hindistan Şirketi (EIC) acente yetkilisi Albay Patrick Campbell Kahire, Süveyş, İskenderiye ile Kızıldeniz’deki Kamaran ve el-Kuseyr’de Mısır Hükümeti desteğiyle kömür depoları kurduklarını belirtmişti. Ayrıca Campbell, kömür depoları kurma yetkisi dışında, bu depolara kömür taşınmasında kullanılan teknelerden develere kadar uzanan lojistik ihtiyaçların Mısır’dan sağlandığını ve Britanya’nın Akdeniz’deki faaliyetlerinin hızlanmasında Mısır Hükümeti’nin etkin rol oynadığının altını çizmişti (Barak, 2024: 110-115).

Buhar Çağı (*Age of Steam*) olarak tanımlanan 19. yüzyılda, Mısır’da Osmanlı padişahının imtiyazıyla kurulan Hidiviye Kumpanyası’nın Britanya bandırasına geçiş süreci, Mısır siyasi egemenliğinin el değiştirmesinin bir prototipi niteliğindedir. Bu çalışmada; Osmanlı ve İngiliz arşiv kayıtları, çağdaş kaynaklar ve literatür ışığında söz konusu kumpanyanın Britanya bandırasına geçiş süreci ele alınacaktır.

Mısır Hidiviye Kumpanyası Tarihsel Gelişimi

Avrupa ile ekonomik ilişkilerin yoğunlaşmasındaki ilk önemli aşama, 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nın uygulanması iken ikinci aşama 1850’lerin sonlarından itibaren Mısır’da belirginleşen Avrupa nüfuzu olmuştur (Öztürk ve Ö. Özer: 2005: 44). Mısır’daki Avrupa etkisi; altyapı yatırımları (başta Süveyş Kanalı ve demiryolları), kamu (hidivi) borcu, dış ticaretin finansmanı (pamuk ihracı ile makine ve lüks malların ithali) ve tarım alanında faaliyet gösteren arazi şirketlerinin doğrudan yatırımları yoluyla genişlemiş, zamanla üstesinden gelinemeyecek bir hale ulaşmıştı (Toledano, 2008: 252-284). İktisadi zorlukların ve darboğazın yaşandığı bu zor dönem çok geçmeden sosyal tepkiler de takip etmeye başlamıştı. Mısır coğrafyasının İngiliz ve Fransız çekişmelerine sahne olduğu bu ortamda, Mısır ordusunda görevli Albay Ahmed Urâbî’nin öncülüğünde Mısır’da artan ekonomik krize, Avrupa devletlerinin mali müdahalelerine ve Hidiv yönetiminin otoriter uygulamalarına karşı bir isyan hareketi başladı. Bu isyan, İngiltere ve Fransa tarafından tehdit olarak algılandı ve bu devletlerin Mısır üzerinde çeşitli girişimlerde bulunmalarına imkân tanıdı (Görgün, 2015: 167-169). Britanya’nın 1882’de Mısır ordusunu yenerek ülkeyi işgal etmesi, ülkede hızla büyüyen borç krizi, yönetim zafiyeti (Urâbî hareketi), Süveyş Kanalı ve imparatorluk haberleşme hatlarına ilişkin güvenlik kaygıları, Sudan’daki ayaklanmaların Mısır’ın güney sınırlarını ve Afrika’daki hakimiyetini tehdit etmesi ile Mısır hükümetine “otorite kazandırma” iddialarıyla meşrulaştırılmıştı². Aslında

² İngiltere politikasının temel unsuru, ihtiyacı olan bölgelerde düzeni sağlama söylemiyle toprak işgali gerçekleştirmektir. İngiltere Mısır’da yaptığı meşrulaştırmanın bir benzerini, 1878 yılında

Britanya'nın gerçek emeli Mısır'daki Fransız hakimiyetini ortadan kaldırmak ve Hindistan'a giden yolları güvende tutmaktı (Daly, 1998: 239–251. Görgün, 2015: 167-169. Holland, 2013:110-111). Bu ortamda Mısır, Eylül 1882' den itibaren Osmanlı'ya bağlı, Britanya işgalinde, Hidiv tarafından yönetilen bir eyalet haline gelmişti. Mısır'daki bu siyasi evrilmenin denizlerdeki en somut yansıması olan Hidiviye Kumpanyası, geçirdiği modernizasyon ve kurumsallaşma sürecinin ardından; Mısır'ın artan dış borçları ve 1882 işgaliyle derinleşen İngiliz nüfuzu neticesinde, yerli bir teşebbüs olmaktan çıkarak nihayetinde sermaye ve yönetim yapısıyla Büyük Britanya bandırasına geçmesiyle yeni bir kimlik kazanmıştı.

Mısır'da Hidiviye Vapur Kumpanyası'nın teşekkül süreci, özellikle hacı taşımacılığı amacıyla kurulan Mecidiye Kumpanyası(1857) ile başlatılabilir. Dönemin Mısır Valisi Said Paşa, Kızıldeniz ve Hicaz sahilleri başta olmak üzere Sevakin, Basra ve çevre limanlar arasında hacıların daha rahat taşınmasının yanı sıra ticari ve posta işlerinin daha rahat yapılabilmesi amacıyla dönemin padişahı Abdülmecid'den izin talep etmişti (BOA, H.15 Safer 1273. İ.MTZ.05.18/648. Sarıyıldız, 2003, 17-36). Dönemin padişahı Abdülmecid'in bu talebi onaylamasıyla 9 maddeden oluşan kumpanya nizamnamesi hazırlanmış ve otuz yıl süreyle “Mecidiye Kumpanyası” ismiyle şirkete imtiyaz verilmişti. Kuruluş senesinde kumpanyanın işleteceği vapurların Devlet-i Âliyye Meclisi'nin izniyle ve Osmanlı Devleti bayrağı altında sefer yapabileceği hükmü özellikle yer almıştı (BOA, 21 Safer 1273, İ.MTZ. (05), 18/649)³. Şirket seferlerine başladıktan kısa süre sonra Süveyş, Kuseyr ve Musavva'da şirkete depolar ve istasyonlar tahsis edilerek faaliyetlerinin Kızıldeniz ve Hicaz hattında kalıcı hale getirilmesi amaçlanmıştı. Kumpanyanın buharlıları Süveyş, Hicaz ve Yemen limanları ile Kuseyr, Sevakin ve Musavva arasındaki seferleriyle Hicaz'a seyahat eden hacıları taşımının yanı sıra Akdeniz hattında da yolcu, yük ve posta taşımacılığı faaliyetlerini gerçekleştiriyordu. Mısır Hükümeti, Mecidiye Kumpanyası'nın deniz taşımacılığında ki faydası doğrultusunda Süveyş Limanı'nda çeşitli iyileştirme çalışmaları gerçekleştirmiş; demiryolu ve denizyolu ulaşımı arasında ekspres seferler tesis etmişti. Bu çerçevede Kahire–Süveyş demiryolu hattındaki yolcu, yük ve posta taşımacılığı Mecidiye buharlılarının seferleriyle eşgüdümlü biçimde yürütülmeye başlanmış ve iki ulaşım ağı arasında düzenli bir entegrasyon sağlanmıştı. Fakat Said Paşa'nın saltanatının sonlarına doğru, şirketin devletten aldığı imtiyazlara rağmen kötü yönetim ve faaliyet bölgesindeki yabancı kumpanyalarla rekabet edemeyip mali olarak kazanç sağlayamadığı gerekçeleriyle 1861 yılında kumpanyanın faaliyetlerine son verilmişti (Issawi, 1966: 413-414).

Kıbrıs'ta da yapmıştı. Rusya'dan Osmanlı'yı korumak için Malta'da bulunan donanmasından daha yakın bir coğrafyada askeri üsse ihtiyacı olduğu gerekçesiyle Kıbrıs'ın İngiltere kontrolüne verilmesi konusunda direnmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, 2017: 511-515.

³ Mısır'dan gönderilen tertipnamede uyuşmazlık durumunda Ticaret Kanunu hükümleri çerçevesinde yetkili mahkemelerce görüşüleceği ifadesi yer alırken iradeyle gönderilen nizamnamede Osmanlı ticaret mahkemesi tek yetkili mahkeme sayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, 10 Safer 1273, İ.MTZ. (05), 18/648.

Said Paşa’dan sonra Mısır valiliğine gelen İsmail Paşa faaliyetlerine son verilen kumpanyanın hatalarından ders alarak yeniden işletilmesi için payitahta başvurmuştu. İsmail Paşa, bu manevrayla hem İstanbul’un desteğini alarak reformlarına yenilerini eklemeyi hem de dönemin en önemli ticari araçları olan vapurları Mısır sularına tekrar indirmeyi amaçlamaktaydı. Sadarete gönderilen yazıda, kumpanyanın yeniden teşkil edilmesiyle Bahr-i Ahmer ve Bahr-i Sefid’in bütün sahillerinde Osmanlı vapurlarının seferler düzenlemesinin ticareti arttıracığı, Saltanat-ı Seniyye’ye ait asker sevki ve diğer önemli işlerde hız ve kolaylık sağlanacağı belirtilmişti. Osmanlı padişahı, Hicaz ile Osmanlı’nın diğer toprakları arasında ekonomik, dini, stratejik bağlarını güçlendirme gayesiyle bu girişimi onaylamış ve kumpanyanın Aziziye-i Mısriyye adıyla tekrar kurulmasına izin vermişti (BOA, 29 Muharrem 1280, İ.MMS., 28/1205. BOA, 8 Mart 1864, İ.MMS., 28/1205. BOA, 15 Ramazan 1280. İ.MMS., 28-1205. BOA, 08.10.1280, A.MKT.MHM., 294/38).

Şirket, Osmanlı Devleti’nden 90 yıllığına imtiyaz almış, şirketin temettü oranı %7’ye yükseltilmiş ayrıca devletten iskele yapımı, demiryolu yapımı, sağlık rüsumu muafiyeti ve kömür imtiyazı gibi birçok ayrıcalık elde etmişti (BOA, 22 Muharrem 1283, İ.MTZ. (05), 20/818. BOA, 23 Muharrem 1283. İ.MTZ.05, 20/818. BOA, 03.05.1281, A.MKT.MHM., 313/82. BOA, 03-05-1281. A.MKT.MHM., 313/82. BOA, 21 Cemâziyelâhir 1282. MVL.1072/33).

Mısır Hükümeti, şirketin yeniden faaliyete geçtiği dönemde Nil Nehri’nde yolcu, yük ve posta taşımacılığına ilişkin buharlı seyrüsefer konusunda Aziziye-i Mısriyye Şirketi’ne tekel imtiyazı tanımış ve böylece şirketin faaliyet ve rekabet alanını genişletmeyi hedeflemişti. Bu kapsamda, Nil üzerinde Vadi Halfa’nın güneyinde buharlıların seyrüseferini zorlaştıran doğal engeller ortadan kaldırılarak nehir hattı ıslah edilmiş; nehir ulaşımı seyrüsefere elverişli hâle getirilmişti. Bu düzenlemelerle, şirketin Mısır ile Sudan arasındaki seferlerinden daha yüksek verim elde edilmesi sağlanmıştı. Bunlara ek olarak kumpanya faaliyetleri için Yukarı Nil’de seyrüseferi engelleyen yoğun bitki örtüsü temizlenmiş, Hartum’daki tersanede iyileştirme çalışmaları yapılmıştı. Söz konusu altyapı düzenlemeleri sayesinde Mısır’ın diğer ülkelerle olan deniz ve nehir bağlantıları güçlendirilmiş; Aziziye-i Mısriyye Şirketi’nin yabancı taşımacılık şirketleri karşısındaki rekabet gücü artırılmıştı (Issawi, 1966: 414).

Hidiv İsmail Paşa’nın deniz yolu ulaşımındaki bu çalışmalarının yanında; idari, askerî ve iktisadi alanlardaki modernleşme arzuları zaten uzun bir süredir Mısır’da bulunan Avrupa merkezli kurum ve kişilerin odağını Mısır’a çekmiş; İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Mısır üzerindeki nüfuzu giderek artmıştı. Ulaşım altyapısının geliştirilmesi, ordunun yeniden teşkilatlandırılması, sanayi ve bayındırlık yatırımları gibi kapsamlı reform programları doğrultusunda Mısır coğrafyasında uygulamaya konulan yenilik politikaları, kısa vadede devlet kapasitesini artırmayı hedeflese de fırsatçı garp kurnazı danışmanlar üzerinden alınan krediler, iyi yönetilemeyen maliye ve hazinenin uzun vadede dış borçlarının artmasına neden olmuştu. Bu durumdan rahatsız olan İstanbul, 1869 Fermanı ile Mısır’ın borçlanma yetkilerini kısıtlayarak İstanbul’un Mısır üzerindeki denetimini artırmıştı. Fakat daha

sonra İsmail Paşa'nın girişimleriyle 13 Rabiulahir 1290 (10 Haziran 1873) tarihli fermanla Mısır'daki veraset ve yetki sisteminde değişiklikler yapılmıştı. Söz konusu fermanla Hidiv'e Mısır'ın iç yönetimine dair sınırsız düzenleme yetkisi tanınmakla birlikte, Padişah'tan izin almaksızın borçlanma, Babıâli'nin siyasi anlaşmalarıyla çelişmemek kaydıyla yabancı devletlerle ticari ve idari sözleşmeler imzalama ve zırhlı gemiler hariç olmak üzere ordu ve donanma kapasitesini artırma yetkileri verilmişti (BOA, 27 Receb 1289, İ.MTZ. (05), 898. De Leon, 1877: 40). Bu ferman, Mısır'ın tarihi dönüm noktalarından birini teşkil etti. Yatırım ve kredi denkleminde bölgeye daha fazla nüfuz etmek isteyen yabancı danışmanlar ve sermaye, bundan böyle hidivlerin siyaset ve ekonomi üzerindeki kararlarını manipüle edecek ve her fırsatta Mısır üzerindeki pozisyonlarını tahkim edeceklerdi. Bu nedenle bu yetki değişiklikleri doğal olarak bölgede emelleri olan devletlerin sınırlandırılan hareket alanlarını daha da liberal hale getirdi ve Batılı devletler tarafından memnuniyetle karşılandı. Fakat bu durum reformist hareketler sonucunda Mısır coğrafyası için pek de müspet hadiselerle neticelenmedi.

1862'den 1873'e kadar birçok yeniliği bünyesine katan Mısır, bu yenilikleri hayata geçirmek için 8 defa yüksek meblağlarda borç almak zorunda kaldı (Uygun, 2019: 110). İsmail Paşa sadece Süveyş Kanalı için 100 milyon sterlin harcamıştı, iktidarının başlarında 15 milyon sterlin olan genel borçlar ise yönetiminin sonlarında 100 milyon sterline ulaşmıştı (Akalin, 2011: 307). Bu durumun temel nedeni yapılan büyük yatırımların, plansızca ve ön görülmüş atılan adımların devleti yabancı tahvil sahiplerine borçlandırmasıydı. Mısır yönetimi, işletmeleri sürdürmek adına gereken parayı temin etmek için büyük indirimler yapmak ve fahiş faizlere katlanmak zorunda kaldı. 1876 yılına gelindiğinde devlet bütçesinin üçte ikisinin sadece faiz ödemelerine ayrılması zorunlu hale geldi. Bu durum, Mısır'da Kamu Borçları İdaresi'nin kurulmasına neden oldu; dış kontrolörler gümrük vergileri, demiryolları, tütün ve diğer dolaylı vergilerden devlet gelirlerini topladılar ve bunları Mısır'ın borcunu ödemek için kullandılar (BOA, 11 Şaban 1294, İ. MTZ. (05), 21/940. BOA, 10 Ş. 1294, İ. MTZ. (05), 21/940. Shaw ve K. Shaw, 1977: 93-195). Böylece zaten açık vermiş olan ekonomi bir daha toparlanamayacak bir darboğaza girdi.

1870 yılına gelindiğinde ise Aziziye-i Mısıriye şirketi, aldığı sübvansiyonlara ve devlet desteğine rağmen yönetimsel sorunlar, yolsuzluklar ve ülkenin içinde bulunduğu istikraz nedeniyle kâr edemeyen bir şirket haline geldi (Uygun, 2019: 94). Kumpanya seferleri kötü yönetim nedeniyle durdurulunca, II. Abdülhamid Döneminde kumpanya vapurları, borçları ve siparişlerine karşılık Mısır Hükümeti'ne devredilmiş; kumpanya "Mısır Hidiviye Kumpanyası" (1873) adını almıştı (BOA, 15 Ramazan 1280. İ.MMS., 28-1205. Issawi, 1966: 410-412).

Hidiviye Kumpanyası'nın Britanya Bandırasına Geçişi ve Tepkiler

İsmail Paşa, Akdeniz ve Kızıldeniz hattında mal, posta ve yolcu taşımacılığı yapmak amacıyla kurulmuş olan kumpanyanın hisselerini 1873 yılında satarak şirketi fiilen bir hükümet kuruluşuna dönüştürmüştü. Bu dönüşümün ardından şirket faaliyetleri belirgin bir şekilde genişletilmiş; İsmail Paşa'nın reformcu yaklaşımı şirketin idari

yapısı ve işleyişine yansıtılmıştı. “Mısır Hidiviye Kumpanyası” adıyla faaliyetlerine başlayan şirket, Mısır bayrağı taşıyan 26 gemilik filosuyla seyrüsefer alanını büyütmüş; Mısır ile Suriye, Anadolu ve Yunanistan kıyıları arasında seyrüsefer gerçekleştirmişti. Ayrıca Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Sevakin, Musavva, Yanbu, Cidde ve Hudeyde gibi Kızıldeniz limanları arasında ve Babülmendep Boğazı’nı aşarak Berbera ve Zeyla limanlarına uzanan hatlarda yolcu, yük ve posta taşımacılığı yürütmüştü. Artan seyrüsefer faaliyetlerine paralel olarak İskenderiye’de bulunan yüzer havuz, şirket idaresine tahsis edilmiş; genişleyen filo ve operasyonel ihtiyaçlar doğrultusunda İskenderiye Tersanesi’nde gemi onarımlarına yönelik bir atölye, kumpanya bünyesinde faaliyete geçirilmişti. Hükümet dairesi niteliği kazanan kumpanyanın faaliyetleri, artan seyrüsefer ve operasyonel ihtiyaçlar dikkate alınarak idari ve teknik önlemlerle desteklenmeye çalışılırken kumpanya hükümetin ihtiyacı doğrultusunda iş ve işlemlere koşulmuştu. Mısır Hükümeti, ihtiyaç duyduğu kerestenin Anadolu’dan temini amacıyla Hidiviye Kumpanyası filosuna büyük yelkenli gemiler eklemiş ve böylece kumpanya bünyesinde toplam 30.919 tonluk bir ticaret filosu oluşturmuştu (Issawi, 2007: 303).

Mısır üzerinde durdurulamayan yabancı nüfuzu, finansal sorunlar, yatırımların yol açtığı mali sıkıntılar, yönetimdeki yapısal eksiklikler ve hidivin savurganlığıyla birleşince İsmail Paşa, 26 Haziran 1879 tarihinde padişah tarafından görevden alındı (Sabry, 1933: 107-109). Hidiviye Kumpanyası, yapılan reformlara rağmen 1898 yılına gelindiğinde İngiliz işgali sonrasında Mısır’daki birçok kurumda gözlemlenen dönüşümden etkilenmiş; bu süreçte kumpanya, sessizce Britanya bandırasına geçmişti (TNA, 14 December 1933, FO 141/744/24).

İşgalden sonra İngiltere ile imzalanan 24 Ekim 1885 tarihli İstanbul Antlaşması ile güven ortamının tesisi için bir Osmanlı ve bir İngiliz komiserinin görevlendirilmesi kararının üzerine Babıâli, Aralık 1885 tarihli tezkire ile denetleyici olarak Mısır Fevkâlade Komiserliğine Gazi Ahmed Muhtar Paşa’yı görevlendirmişti (Uçarol, 2015: 459. BOA, 14 Rebülevvel 1303, İ.MTZ., 05, 1241). Paşa, Mısır’da olan biteni İstanbul’a iletmek ve gerekli hukuki önlemleri padişah adına almakla yükümlüydü. Bu çerçevede Ahmet Muhtar Paşa, 15 Ocak 1898 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda Hidiviye Kumpanyası’nda görev yapan bazı memurların, şirketin zarar ettiği yönünde bir algı oluşturarak kumpanyanın İngilizlere satılmasına yönelik çalışmalarda bulduklarını bildirmekteydi. Babıâli’yi bilgilendiren ve gerekli resmi girişimlerin Hidiv üzerinden yapılmasının zorunluluğunu vurgulayan Paşa, Babıâli’nin derhal duruma müdahale etmesi gerekliliğini belirtmişti (BOA, 15 Ocak 1898, Y.PRK.MK., 8/2). Fakat Osmanlı Devleti 1876 yılında moratoryum ilan ederek borçlarını ödeyemeceğini açıklamış ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde devlet gelir kaynaklarından bir bölümünü borçların ödenmesi amacıyla kurulacak olan Düyun-u Umumiye İdaresi’ne (1881) bırakmayı kabul ettiği bir sürece girmişti (Karaman ve Pamuk, 2009:32). Muharrem kararnamesi ve Düyun-ı Umumiye ile kendi ekonomisinin kontrolünü Batılılara ihale eden Osmanlı’nın bu zor dönemde Mısır ekonomisiyle hakkıyla ilgilenemeyeceği aşikâr idi. Buna rağmen Osmanlı idarecilerinden ciddi eleştiriler ve tepkiler gelmiş; ancak bu tepkilerin pratikte bir

karşılığı söz konusu olmamıştı. Kaybedilen savaşlar, halktan alınan ağır vergiler, emperyal devletlerin Osmanlı üzerindeki egemenlik politikaları, azınlık isyanları ve eyaletlerinde yaşanan otorite sarsıntılarının etkisiyle birçok alanda mücadele içinde olan Osmanlı Devleti Mısır'da yaşanan gelişmeleri kabullenmek zorunda kalmıştı.

Şirket içinde köklü bir reform sistemiyle düzelebilecek idari sorunlara binaen adım dahi atılmadan Ahmed Muhtar Paşa'nın Sadarete gönderdiği yazıdan yalnızca 15 gün sonra, 1 Şubat 1898 tarihinde Mısır Hükümeti ile Allen, Alderson & Co. ve Frank Reddaway arasında imzalanan sözleşme ile Hidiviye Kumpanyası hak ve yükümlülüklerinin Mısır Hükümeti'nden bu şahıslara geçmişti. Babıâli'den habersiz ve ani bir şekilde şirketin el değiştirmesi, Osmanlı tarafından hoş karşılanmadı. Şirket el değiştirdikten sonra, şirket bünyesine yatırımcı çekmek için bağımsız denetçiler tarafından hazırlanan ve The New York Herald gazetesinde yayımlanan raporda; Hidiviye Kumpanyası idaresine bağlı tüm vapurların faaliyette olduğu 10 yıllık dönemde (1894 yılına kadar) toplam gelirlerin 1.269.306 sterlin, toplam giderlerin ise (sigorta bedelleri hariç) 1.031.313 sterlin olduğu belirtilmişti (The New York Herald, 8 June 1898, p. 4). Raporda belirtilen mali tutarların yanı sıra şirket, Osmanlı Devleti ve Mısır Hükümeti'ne ait posta gönderilerini, resmî evrakı, askerleri ve görevlileri herhangi bir ücret talep etmeksizin taşımaktaydı. Bu durum, ulaşım ve haberleşme alanında devletin doğrudan üstlenmesi beklenen bazı görevlerin, Hidiviye Posta Vapurları aracılığıyla yerine getirilmekte olduğunu ve şirket hizmetlerinde kamusal hizmet yükünün gözetildiğini göstermekteydi.

1 Şubat 1898 tarihli sözleşme Osmanlı Devleti, Mısır ve İngiltere arasındaki ilişkiler bağlamında yazışmalar düzeyinde kalmış ve uygulamaya yönelik kapsamlı bir düzenlemeye dönüşmemişti. Mısır Hükümeti'nin, şirketi Osmanlı Devleti'ne haber vermeden yabancı uyruklu kişilere satması ve bu kişilerin de satışın sonucunda elde edilen mal ve hakları halihazırda Mısır'da bulunan şirketlerine devretmek yerine İngiltere merkezli kurulan yeni bir şirkete devretmeleri Osmanlı'nın Mısır üzerindeki hukuki hükümlerlik iddiasını ve mevcut imtiyaz düzenini zedeleyen bir tasarruf olarak değerlendirilmişti (BOA, 21.08.1315.Y.PRK. MK., 8/29). Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Babıâliyi bu satış işleminden önce uyarılmış olsa da Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki güçsüzlüğü, Alman nüfuz alanına doğru kayması ve Britanya'nın uzun süredir bölgede kurduğu hakimiyet neticesinde, Osmanlı Devleti bu satış işlemini sadece protesto ile geçiştirmek durumunda kalmıştı. Satış işlemi sonrasında Babıâli'nin, Mısır Hükümeti'ne gönderdiği telgrafta; satış sözleşmesinin feshi hususunda kararın sadaret makamı tarafından verileceği ifade edilse de; başlatılan protesto girişimleri ne devam etti ne de muhatap buldu (BOA, 09.03.1898, Y.A.HUS., 382/75). Bu dönemde Batı sermayesinin birçok girişimi devlet idarecileri tarafından tepkiyle karşılanmakta, Sultan da bu yöndeki tepkilerden etkilenmekteydi. Ancak emperyal kurumların Osmanlı yönetim erkine yönelik oluşturduğu baskı ve müdahaleler, bu tepkilerin pratikte karşılık bulmasını büyük ölçüde engellemekte; Osmanlı idarecileri ise söz konusu blokajı ve müdahaleyi çoğu zaman sınırlı bir hareket alanı içinde ve bir acziyet içerisinde izleyebilmekteydi. Quataert'in de

deyimiyle bu durum aslında Batı sermaye hegemonyasına karşı pek de etkili olamayan bir direnişten öteye gidememekteydi (Quataert, 1983:115-117).

Hidiviye Vapur Kumpanyası’nın İngilizlere devri meselesinde Osmanlı Devleti Mısır’da bulunan resmi temsilcisi Gazi Muhtar Paşa aracılığıyla akitnamede değişiklik yapılmasını emretmişti. Paşa, Hidiviye vapurlarının İngilizlere satışına dair Osmanlı Devleti’nin tepkisi sonucunda akitname ile ilgili metnin Mısır Hükümeti’ne sunulduğunu fakat Mısır’daki Heyet-i Nezaret’in, İngiliz askerî nüfuzu altında bulunduğu Osmanlı merkezinden gelen telgrafın içeriğini kabul etmeme eğiliminde olduklarını belirtmekteydi. Paşa, merkezden gelen belgeyi Hidiv’in 10 gündür Ariş civarında olması nedeniyle iletmediğini; ancak Hidiv’in seyahatten dönmesinden sonra yaşanacak gelişmeleri Sadarete derhâl bildireceğini ifade etmişti (BOA, 17 Şevval 1315, A.MTZ., 05; 38/7).

Osmanlı Devleti’nin, Mısır Fevkâlade Komiseri aracılığıyla satış işlemine verdiği tepki ve bu tepkinin devir akitnamesi üzerinden resmî bir diplomatik bir girişime dönüşmesi, İstanbul’un Mısır üzerindeki hukuki hâkimiyet iddiasını sürdürme çabasıdır. Osmanlı Devleti’nden gönderilen telgrafın içeriğinin kabul edilmemesi ise Mısır’daki Osmanlı egemenliğinin sembolik bir şekle dönüştüğünün ifadesidir. Ayrıca toprakları işgal altındayken Hidiv’in yaklaşık on gündür Ariş ve çevresinde seyahatte bulunması bilinçli bir erteleme çabası olarak tezahür edilebilir.

İngiltere Büyükelçiliği Sadaret’e gönderdiği muhtırada, Osmanlı Devleti’nin Hidiviye Kumpanyası’nın satış kontratının feshi ve iptali konusunda harekete geçme girişimini, Osmanlı’nın İngiliz girişimlerine karşı düşmanca politikalarından sayacaklarını belirtmişti. Bunun yanı sıra elçilik, Osmanlı Devleti’nin bu tarz davranışlarının Mısır’da karışıklıklara sebep olduğunu söyleyerek, söz konusu karışıklıkları Osmanlı Devleti’ne mâl etmeye çalışmıştı. İngiltere tarafından gönderilen bu açıklamalar, satış sözleşmesinin Mısır’da hukukun üstünlüğüne ve padişahın saygınlığının korunmasına, İslam yükümlülüklerine tam olarak hizmet konusunda sorun yaşatmayacağına dair verilen klasik güvencelerle bitirilmekteydi (BAO, 17 Şevval 1315, Y. HUS., 382/75)⁴. Hidiviye Kumpanyası örneğinde, Osmanlı’nın Mısır üzerindeki egemenliği söylem düzeyinde desteklenmiş, ancak fiiliyatta karşılığını bulamamıştı.

Francis Allen, George B. Alderson ve Frank Reddaway, Hidiv’in seyahati ve Britanya Krallığı ile süren yazışmalar sırasında 30 Nisan 1898 tarihinde Hidiviye Kumpanyası’ndan iktisap ettikleri gemi filosu, liman ve havuz tesisleri ile bunlara

⁴ Britanya’nın işgal gerekçesi olan Osmanlı egemenliğindeki Mısır’a düzen sağlayarak en kısa sürede Mısır’dan çekilecekleri söylemleri Osmanlı Devleti’nin Mısır’daki egemenlik iddialarını desteklemekteydi. Mısır’ın Osmanlı’ya ödediği ulusal ve uluslararası arenada Osmanlı’nın güvence bedeli olarak görülen vergi gelirin 1882 işgalinden sonra da düzenli olarak ödenmeye devam etmesi, Osmanlı’nın Mısır üzerindeki egemenlik iddiasının uluslararası düzlemde de sürdürülmesine imkân sağlamıştı. Bunun yanı sıra Britanya’nın Mısır’daki temsilcisi Lord Cromer’in 1890 tarihli raporunda Sultana ödenen vergi (tribute to the Sultan) ifadesi, İngiltere’nin Mısır’da Osmanlı egemenliğini tanıdığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya Sofu, 2025: 577-583.

bağlı imtiyazları İngiliz Şirketler Hukuku kapsamında Londra merkezli kurdukları “The Khedivial Mail Steamship And Graving Dock Limited Company” adlı şirkete aktarmışlardı (TNA, 3 August 1898, BT 31/34595, pp. 1–2). Böylece Hidiviye Kumpanyası yeni ismiyle Britanya bandırası altında faaliyetlerine başlamıştı.

19. yüzyıl boyunca Britanya İmparatorluğunun Akdeniz’de iki temel politikasından biri, Rus nüfuzunun Akdeniz’e girmesini engellemek, ikincisi Fransız nüfuzunu Mısır’dan çıkarmaktı. Bu politikanın başarısı durumunda, Büyük Britanya Mısır üzerinden hem Doğu Akdeniz’e hem Kuzey Afrika’ya hem de Kızıl Deniz sahilleri ve önemli ticaret kapılarına hâkim olacak dünya ticaretini kontrol altına alacaktı. Britanya, bu iki politika temelinde kıyasıya rekabet içerisindeydi. Akdeniz hakimiyetini için 1839’da Aden İskelesi ile başlayan girişimi Kıbrıs hakimiyeti ve Mısır işgali olarak devam ettirmişti (Yıldızeli, 2018:223–245).

Britanya, Akdeniz politikasındaki kararlı tavrıyla hakimiyet alanını genişletmiş ve girdiği bölgelerde nüfuzunu korumak adına var olan kurum ve kuruluşları bir şekilde kendisine bağımlı kılmayı başarmıştı. Bu anlamda Hidiviye Kumpanyası da yapılan protestolara rağmen 1898 yılında Osmanlı ile bağını kaybederken İngiliz tacıyla süslenmiş bandırasında hizmet vermeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti, Britanya bandıralı Hidiviye Şirketi’nin kendi sularında faaliyet göstermesine değil de sadece izni olmaksızın satışın yapılmasını protesto etmişti. Bu durum daha önce yaşanan tecrübelerin bir sonucuydu. Çünkü Osmanlı, İngiltere’ye karşı kabotaj konusunda sadece Kırım Savaşı döneminde Boğaziçi’nde yabancı kumpanyaların faaliyetlerini kaldırmaya yönelik çalışmalarda karşı çıkabilmiş; ancak daha sonra kabotajla ilgili hiçbir konuda İngilizlerle anlaşmamıştı. Bu nedenle Babıâli, Hidiviye Kumpanyası’nın Osmanlı sularında faaliyet göstermesine tepki göstermemişti (Ünver, 2018: 177–198)⁵.

Kumpanyanın Britanya bandırasına geçmesi, Osmanlı Hükümeti dışında Osmanlı yöneticilerini, yabancı yatırımcıları ve diğer güçleri de rahatsız etmişti. 3 Mayıs 1899 tarihinde Midilli’ye uğrayan Hidiviye Kumpanyası’na ait bir vapurun İngiliz bandırası çektiğini ve Hidiviye vapurlarının bundan sonra İngiliz bandırası altında çalışacağını öğrenen Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa’nın aynı gün sadarete şifreli bir telgraf göndermesi bu tepkilerden sadece biriydi. Abidin Paşa, Hidiviye Kumpanyası’nın İngiliz bandırası altına girmesinin Osmanlı egemenliğini zedelediğini belirterek Midilli Bankası, yerli tüccar ve Alman sermayesinin desteğiyle Hidiviye Kumpanyası’nı etkisiz bırakacak Osmanlı Bahriye Kumpanyası kurulmasını teklif etmişti (Ünver, 2018: 177–198). Bu teklif, Osmanlı’nın denizlerdeki egemenliğini sağlama ve İngiliz sermayesine karşı güç arayışlarını ortaya koyarken uluslararası

⁵ Sözü edilen dönemde Osmanlı Devleti, Boğaziçi’nde faaliyet gösteren yabancı kumpanyaların faaliyetlerini sonlandırmak istemişti. Bunun üzerine yapılan diplomatik görüşmelerde Osmanlı genel olarak başarılı olamadıysa da İngiliz Kumpanyalarının sadece Boğaziçi’nde faaliyet göstermemesi konusunda İngiliz temsilci Lord Russel ile Osmanlı temsilcisi Musurus Paşa görüşmelerinde mutabakat sağlamaya çalışılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Komatsu, 1999: 375-378.

sermaye mantığıyla çelişkileri de içinde barındırmaktaydı (BOA, 26 Zilhicce 1316, Y.PRK.UM, 45/106). Nitekim 19. yüzyıl Osmanlı Devleti ulaşım ve iletişim tekeline ele geçirme çalışmalarına konu olsa da, bu konu yabancı kumpanyalara verilen imtiyazlar, devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum sebebiyle mümkün olmamış; Osmanlı Devleti’nin tüm toprakları yabancı nüfuzu tarafından çevrelenmişti.

Hidiviye Kumpanyası’nın Britanya bandırasına geçmesi, dünya basınında da hoş karşılanmadı. Avustralya’da yayımlanan bir gazetenin köşe yazısında söz konusu satış işleminin, basit bir şirket devrinden çok daha karmaşık bir nitelik taşıdığı vurgulandı. Yazar, Mısır kaynaklı bu satışın kamuoyunda hak ettiği ilgiyi görmediğini belirterek İngilizlerin Hidiviye Kumpanyası’nı satın almasına ilişkin haberin, gerçekte Britanya’ya çok sayıda imtiyaz ve yeni hâkimiyet alanı yaratma potansiyeli barındırdığını vurgulamıştı (Hallifax, 2 June 1898, p. 3). Yine aynı yazar, haftalık çıkan başka bir gazetede Hidiviye Kumpanyası’nın İngilizler tarafından devralınmasının, Süveyş’teki rıhtımın İngiliz kontrolüne geçmesi anlamına geldiğini ifade etmekte; böylece İngiltere’nin Kızıldeniz hakimiyetinin pekiştirildiğini belirtmekteydi. Ayrıca bu satış işleminde Hidiv’e danışılmadığı ve Hidiv’in önüne konulan kağıtları yarım saat içinde imzalaması yönünde baskıya maruz kaldığı iddia edilmekteydi. Satış işleminden haberdar olan Osmanlı padişahından gelen protestonun ise hiçbir işe yaramadığı belirtilmişti (Hallifax, 10 June 1898, p. 40). Satış işlemi için Babîlî’nin iznine başvurulmamış olması, satıştan elde edilen meblağın görece düşük görünmesi ve bu gelirlerin kullanımına ilişkin açık ve doğrulanabilir bilgilere yer verilmemesi, söz konusu satışın muvazaalı bir işlem olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.

Hidiviye Kumpanyası’nda Yapısal ve Niteliksel Değişim

19. yüzyılda şirketler, emperyalist devletlerin sadece destekleyici figürleri değil, aksine küresel genişlemelerinde ve politikalarında imparatorluklar için öncü roller oynayan aktörlerdi. Özellikle Britanya İmparatorluğu erken dönemlerden itibaren deniz aşırı bölgelerde, yayılma ve tahakküm kurma işlevini kraliyet beratları (imtiyazlar) aracılığıyla ticari şirketlere devretmişti. Bu şirketler, devletin uzaktaki egemenlik alanlarını kendi kurumsal hiyerarşileriyle fiilen doldurmuş ve modern devletin küresel güç projeksiyonunun bir vekili haline gelmişlerdi (Stern, 2023: 4-15). Britanya İmparatorluğu’nun genel siyaseti olan şirket üzerinden yayılma ve tahakküm kurma politikasının 1898 yılında Hidiviye Kumpanyası üzerinden yürütüldüğü gerek satış sözleşmesi gerekse de sonraki işlemlerden net bir şekilde anlaşılmaktadır.

30 Nisan 1898 tarihinde Britanya bandırası altında İngiliz Şirketler Hukuku kapsamında kurulan Hidiviye Şirketi, İngiltere merkezli yönetimin örgütlenmesinden

sonra faaliyetlerine üç stratejik ofisle başladı. Bunlardan ilki şirketin coğrafi merkezi olan İskenderiye’de, ikincisi Port Said’de ve üçüncüsü ise Londra’daydı.⁶

İskenderiye’nin tercih edilmesi, Mısır Hükümeti’ne yakınlık ile kentin önemli bir liman kenti olarak sahip olduğu hinterland avantajlarından yararlanma amacına dayanırken; Port Said’in seçimi, Süveyş Kanalı’na ve hızla gelişen pazarlara yakın olma isteğiyle açıklanabilir. Londra’nın ofis lokasyonu olarak belirlenmesi ise şirketin yatırımcıları ve Britanya Krallığı ile olan mali ve siyasi ilişkilerinin sürekliliğini sağlama hedefiyle doğrudan ilişkilidir. Bu çerçevede, söz konusu ofislerin konumlandırılması, Britanya’nın 19. yüzyıl sonu Akdeniz ve Doğu ticaret yollarına yönelik yayılma ve nüfuz politikalarıyla uyumlu bir kurumsal stratejiyi yansıtmaktaydı.

Hidiviye Şirketi’nin 1898 yılında filosunun tamamı Mısır Hidiviyesinden devralınan on bir buharlı gemiden oluşmaktaydı (TNA, 16 May 1898, BT 31/34595, p. 5). Şirket, mevcut idarenin sahip olduğu imtiyazlar çerçevesinde, Süveyş’teki rıhtım sahalarını ve Mısır’daki iskelelerde kömür ikmali ile yolcu bindirme, indirme işlemlerini bedelsiz gerçekleştirme hakkını elde etmişti. Aynı sözleşme gereği, şirkete İskenderiye ve Süveyş limanlarında, halihazırda posta idaresi tarafından kullanılmakta olan iskele ve rıhtım alanlarına yanaşma ve iskele kullanım haklarından, herhangi bir bedel ödemeksizin faydalanma hakkını verdi. Ayrıca, Mısır Hükümeti tarafından şirkete on beş yıl süreyle yıllık 6.000 Frank (yaklaşık 6.150 sterlin) tutarında bir sübvansiyon tahsis edilmesi taahhüt edilmişti (The New York Herald, 1898, p. 4). Bu sübvansiyon desteği, Mısır Hükümetinin stratejik önem taşıyan denizcilik faaliyetlerini teşvik etme politikasının yansıması olarak Mısır Hidiviye Kumpanyası’na verilen imtiyazlardan biriydi. Satış sözleşmesiyle, Osmanlı bandırasındaki şirketin tüm taşınır, taşınmaz malları ile sahip olduğu imtiyazlarda Britanya bandırasına geçtiği için Mısır Hükümeti bu sübvansiyonu karşılamakla yükümlü kılınmıştı. Bu mali destek, şirketin uzun vadeli yatırımlarını geliştirirken Hidiviye Kumpanyası’nın Britanya bandırasındaki faaliyetleri için kaynak sağlamıştı.

Satış işleminin ardından şirketin yeniden kurulmasının gerekçeleri kuruluş senesinde açıkça ortaya konulmuştu. Buna göre şirket, yalnızca bir nakliyat firması olarak değil; Mısır ile Akdeniz ve Kızıldeniz havzasında ulaştırma, altyapı ve kentsel hizmetler alanında geniş yetki ve imtiyazlara sahip çok yönlü bir teşebbüs olarak tasarlanmıştı. Demiryolu ve liman tesislerinden enerji, su ve haberleşme hizmetlerine kadar uzanan bu kapsam, şirketin Mısır Hükümeti ve Britanya Krallığının desteğiyle kamu hizmetlerinin inşası, işletilmesi ve denetimini üstlenmesini mümkün kılmıştı. Satış sözleşmesiyle daha önce kararlaştırılan havuz ve ek tesislerin inşasına ilişkin hakların şirkete devredilmesiyle de Hidiviye Şirketi bölgenin siyasal, ekonomik ve kamusal hizmet alanlarında etkili bir aktör hâline geldi (TNA, 16 May 1898, BT 31/34595, p. 3). Bu maddeler, sadece posta taşımacılığıyla sınırlı kalmayıp geniş kapsamlı bir altyapı ve imtiyazlar etrafında

⁶ Şirketin İskenderiye ofisi Ramléh Bulvarı üzerinde, ikinci ofis Port Said’deki Quai François-Joseph üzerinde ve üçüncü ofis ise Londra’daki 72, Bishopsgate-Street Within’de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz Wright ve Cartwright, 1909: 171.

şekillenen şirketin, Britanya nüfuz alanını kendi faaliyet bölgelerinde yayacağını beyanıydı.

İngiliz Hidiviye Şirketi, Mısır Hükümeti’nden veya herhangi bir hükümdar ya da devletten yahut Mısır’daki veya Akdeniz ya da Kızıldeniz’e kıyısı olan diğer ülkelerdeki herhangi bir kamu otoritesinden, şirkete yararlı olabilecek her türlü imtiyaz, tahsis, hak gibi gelir getirecek faydayı değerlendirme hakkına da sahip olmuştu (TNA, 16 May 1898, BT 31/34595, p. 4). Böylece şirket İngiltere’nin, Akdeniz ve Kızıldeniz egemenliğini sadece Mısır üzerinden değil daha geniş bir nüfuz alanı yaratarak gerçekleştirebilecek hale gelmişti. Ayrıca Mısır Hükümeti, bu madde kapsamında Akdeniz ve Kızıldeniz posta hatlarında yolcu ve yük taşımacılığı alanında rekabet etmeme taahhüdünde bulunarak, Hidiviye Şirketi’ne fiili bir tekel alanını oluşturmuştu (TNA, 16 May 1898, BT 31/34595, p. 4). Kumpanya yönüyle ele alınacak olursa bu devir işleminin en müspet yönü şüphesiz bundan böyle kumpanya idarecileri ve yönetim organizasyonu iktisadi şirket anlayışına hakim olan Britanyalı uzmanlar ya da denetçiler tarafından denetlenecek, şirket filosundaki gemilerin tamir ve onarımı, buharlı gemi sektöründe duayen olan İngiliz uzman ve mühendisler tarafından yapılacak, filoya yeni gemiler tahsis edilirken, gözden çıkarılmış köhne ve demode ikinci el gemilerin satın alınmasından ziyade Britanya’nın denizlerdeki üstünlüğü gösteren daha yüksek tonajlı, hızlı ve konforlu modern gemiler doğrudan İngiliz tersanelerinden tedarik edilebilecekti. Bunun yansımaları kısa sürede gözle görünür şekilde ortaya çıkacak, diğer vapur kumpanyaları her fırsatta Hidiviye Kumpanyası’na ait gemilerin hız ve konfor yönünden daha güçlü ve rekabet edilebilirliğinin zor olduğundan yakınacaklardı. Hidiviye Şirketi, 1919 yılında Peninsular and Oriental Steam Navigation Company’ye satılmasının ardından dahi, söz konusu Akdeniz ve Kızıldeniz posta hatlarında yolcu ve yük taşımacılığı tekel alanının korunması yönündeki taleplerini sürdürmüştü. Bu kapsamda P&O Yönetim Kurulu, 1933 yılında Şubat 1898 tarihli satış sözleşmesini dayanak göstererek, Mısır Hükümeti’nden bu tekelin kendi lehlerine muhafaza edilmesini talep etmişti (TNA, 14 December 1933, FO 141/744/24).

Kuruluş senedinde şirkete, Mısır ile Akdeniz ve Kızıldeniz’e kıyısı bulunan ülkelerde tarım amaçlı toprakların araştırılması ve edinilmesi; bu alanların tarımsal ve ekonomik amaçlarla işletilmesi; yerleşimlerin kurulmasının teşvik edilmesi gibi geniş yetkiler tanınmıştı. Şirket böylelikle sahip olduğu hak ve imtiyazlar ile fiilen Britanya bandırası altında kurumsallaşarak, kraliyetin nüfuz alanını genişletme ve dominyonlar oluşturma politikasının bir aracı haline dönüşmüştü (TNA, 16 May 1898, BT 31/34595, p. 4).

Sonuç

19. yüzyılın sonlarına kadar Mısır birçok alanda dönüşüm yaşamıştı, özellikle reformları gerçekleştirmek hedefiyle aldığı borçlar Avrupa nüfuzu altına girmesine yol açtı. Bu durum ise Mısır Hidivliği için sonun başlangıcı anlamına gelmişti. Sözü edilen dönemde Mısır aldığı dış borçlarla zaten kurum ve kuruluşlarının birçoğunu ya kaybetmişti ya da kaybetmek üzereydi. Osmanlı Devleti ise Mısır’daki ekonomik

uygulamalara yönelik eleştirilerini ve düzenleme taleplerini resmî yazışmalar aracılığıyla dile getirmiş olsa da, bunları pratikte bağlayıcı bir etki yaratmaktan uzaktı. Osmanlı Devleti, kendi ekonomisini dahi Batı sermayesinin talepleri doğrultusunda yeniden şekillendirmek zorunda kalmışken, Mısır'daki mali ve ticari yapılanmaları etkin biçimde denetleyebilecek kurumsal ve mali güce sahip değildi. Bu durum, merkez ile taşra arasındaki klasik hiyerarşik ilişkinin fiilen aşınmasına; fiilî uygulamada eyalet-i mümtaz bir statü arz eden Mısır'da ekonomik karar alma süreçlerinin giderek yerel yönetimler ve daha çok onlarla doğrudan ilişki kuran Avrupalı sermaye grupları tarafından belirlenmesine neden olmuştu.

1856 yılında hacı taşımacılığında fayda sağlamak için kurulan kumpanya defalarca isim değiştirerek ve dönem dönem faaliyetlerine ara vererekte olsa Osmanlı bandırası altında varlığını sürdürmüştü. Hidiviye Kumpanyası'nın belirtilen koşullar altında Britanya bandırasına geçmesi, yalnızca bir şirketin mülkiyet ya da statü değişimi olarak yorumlanmamalıdır. Zira şirketin sahip olduğu imtiyazların bütünüyle Britanya denetimine girmesi, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki egemenliğini tahkim etmek amacıyla bu kuruluşa tanıdığı yetkilerin fiilen İngiliz nüfuz alanına dâhil olması demektir. Britanya 1882 işgaliyle sözde güvenlik kaygılarıyla geldiği Mısır'dan ayrılırken Hidiviye Kumpanyası'nın tüm hak ve imtiyazlarını Britanya Bandırası altında sürdürmekteydi. Bu bağlamda Hidiviye Kumpanyası'nın bandıra değişikliği, Britanya'nın şirketler üzerinden yürüttüğü denizcilik ve emperyal politikalarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM): 294/38, 313/82.

Sadaret Mektubî Kalemi Tanzimat Evrakı (A.MTZ.) (05): 38/7.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MM): 1205.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 28/1205.

İrade Tanzimat (İ.MTZ.) (05) :18/648, 18/649, 20/818, 898, 21/940, 1241.

*Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL):*1072/33.

Yıldız Arzuhal Evrakı (Y.A.HUS): 382/75.

Yıldız Perakende Mabeyn Kâtibliği (Y.PRK.MK): 8/2.

Yıldız Perakende Umum Vilâyetler (Y.PRK.UM): 45/106.

2. The National Archives (TNA)

Board of Trade (BT): 31/34595.

Foreign Office (FO): 141/744/24.

3. Kaynak ve Tetkik Eserler

Akalın, D. (2011). *Süveyş Kanalı (açılışı ve Osmanlı Devleti’ne etkisi, 1854–1882)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Barak, O. (2024). Colonizing Egypt: Carbonization in the long nineteenth century. In B. Baron & J. Culang (Ed.), *The Oxford Handbook of Modern Egyptian History*. Oxford University Press.

Daly, M. W. (1998). The British occupation, 1882–1922. In C. F. Petry & M. W. Daly (Eds.), *The Cambridge History of Egypt* (Vol. 2, pp. 239–251). Cambridge University Press.

De Leon, E. (1877). *The Khedive’s Egypt; or, The old house of bondage under new masters*. London: S. Low, Marston, Searle & Rivington.

Quataert, D. (1983). *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908*. New York University Press.

Görgün, H. (2012). *Urâbî Paşa*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42.(167–169). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hallifax, S. (1898, June 2). *Babble from Babylon*. *The West Australian*.

Hallifax, S. (1888, June 10). Our London letter. *The Western Mail*.

Holland, R. (2013). *Blue-Water Empire: The British in the Mediterranean Since 1800*. Penguin Books.

Issawi, C. P. (1966). *The economic history of the Middle East, 1800–1914: A book of readings*. University of Chicago Press.

Karaman, K., & Pamuk, Ş. (2009). Avrupa devletleriyle bir karşılaştırma: Osmanlı bütçeleri ve mali yapının evrimi. *Toplumsal Tarih*, 191, 26–33. S. 32.

Komatsu, K. (1999). “XIX. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz Deniz Ticareti Münasebetlerinde “Kabotaj” Meselesi”, Osmanlı III, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Özcan, T. (2017). Modern Osmanlı Diplomasisine Geçiş Sürecinde Kıbrıs (1876-1908) Cyprus in the Process of Transition to Modern Ottoman Diplomacy (1876-1908), *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 508-523.

Özkaya Özer, S. (2007). *Osmanlı Devleti idaresinde Mısır (1839–1882)* (Doktora tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, M. ve Özkaya Özer, S. (Haz.). (2005). *Mısır Sâlnâmesi 1871*. Fırat Üniversitesi Yayınları, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Tarih Şubesi Yayınları No. 10.

Sarıyıldız, G. (2003). Mısır’da kurulan Mecidiye vapur kumpanyası ve faaliyetleri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9.(17-36).

Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform, revolution, and republic: The rise of modern Turkey, 1808–1975*. Cambridge University Press.

- Özkaya Sofu, S. (2025). XIX. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Mısır Vergisi: Dış Borçlar ve Malî Bağımlılık İlişkisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (4), 577-585.
- Stern, P. J. (2023). *Empire, incorporated: The corporations that built British colonialism*. Harvard University Press.
- The New York Herald. (1898, 8 June). The Khedivial Mail Steamship & Graving Dock Company (Limited). Gallica.
- Toledano, E. R. (1998). Social and economic change in the “long nineteenth century.” In C. F. Petry & M. W. Daly (Eds.), *The Cambridge History of Egypt* (Vol. 2, pp. 252–284). Cambridge University Press.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi tarih (1789–2014)*. İstanbul: DER Yayınları.
- Uygun, S. (2015). *Osmanlı Sularında Rekabet: Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851–1914)*. Kitap Yayınevi.
- Uygun, S. (2019). Modern Mısır’ın doğuşu (yatırım, kredi ve iflas denkleminde) ve bir Fransız aktör: Edouard Andre Dervieu. *Studies of the Ottoman Domain*, 9(17), 85-123.
- Ünver, M. (2018). Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L’egée) Vapur Kumpanyası, 1883–1911. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 24, 175–210.
- Wright, A. ve Cartwright, H. A. (1909). *Twentieth century impressions of Egypt: Its history, people, commerce, industries, and resources*. Lloyd’s Greater Britain Publishing Company.
- Yıldızeli, F. B. (2018). The expansion of the British Empire in the Middle East after the Ottoman heritage (1882–1923). *Journal of History Studies*, 10 (6), 223–245.

İSMET İNÖNÜ'NÜN ASKERİ KİMLİKTEN DİPLOMATİK KİMLİĞE GEÇİŞİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNE KADAR OLAN DİPLOMATİK YAKLAŞIMLARI¹

*İsmet İnönü's Transformation from Military to Diplomatic And
His Diplomatic Approaches up to The Second World War*

Ümit ŞAHİN

Gümüşhane Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Gümüşhane-Türkiye, E-mail: azak0001@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6092-9888

Doç. Dr. Recep ÇELİK

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Gümüşhane-Türkiye, E-mail: celikrcp@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-4050-3812

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	15 Nisan - April 2026	Received
Kabul Tarihi	24 Nisan - April 2026	Acceptance
Yayım Tarihi	30 Nisan - April 2026	Publication
Sayfa Aralığı	16 - 35	Pages Range

Ümit Şahin ve Recep Çelik, “İsmet İnönü'nün Askeri Kimlikten Diplomatik Kimliğe Geçiş ve İkinci Dünya Savaşı Öncesine Kadar Olan Diplomatik Yaklaşımları”, *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALID)*, Cilt: 4, Sayı: 1, Nisan 2026, s. 16-35.

Öz

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluş döneminde askeri manevralar ile diplomatik hamleler eşit düzlemde bir önem taşımaktaydı. Bu nedenle, cumhuriyetin kurucu kadrolarının askeri mücadele ile birlikte diplomatik bir mücadele verdiklerini de görmek mümkündür. Bu isimler arasında ön plana çıkan İsmet İnönü son derece kısa bir süre zarfı içerisinde askerlikten diplomatik bir role terfi etmişti. İvedilikle hem asker olarak cephede müca-

¹ Bu çalışma yazımı devam eden, “II. Dünya Savaşı Dönemi Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde İsmet İnönü'nün Rolü” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

dele etmek durumunda olan hem de diplomatik görüşmeleri yürütmek durumunda kalan İnönü, bu şekilde, henüz hiç hazırlığının olmadığı bir alanda aktif rol almak durumunda kalmıştı. Lozan Barış Konferansı ve İkinci Dünya Savaşı gibi kritik siyasi süreçlerin içerisinde kalan İnönü, askeri ve diplomatik kimliklerini birbirinden ayırmakta zorluk yaşamıştı. İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçteki portresine bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu isimlerinden olan İnönü'nün askeri kimliğini koruyarak siyasi algılamalarını şekillendirdiği fark edilmektedir. Bu çalışma, İnönü'nün bu geçiş sürecini genel hatlarıyla ele almaya çalışmaktadır. Çalışmada, İnönü'nün diplomasiyi algılayış biçimi, diplomasiyi uygulama şekli, zorlu süreçlere dair yaklaşımları ve tüm bunların literatürdeki yansımalarını incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Askeri, Diplomasi, Kimlik, Kurucu, Siyasi

Abstract

During the founding period of the Republic of Türkiye, military maneuvers and diplomatic moves held equal importance. Therefore, it is possible to see that the founding figures of the republic waged a diplomatic struggle alongside the military struggle. Among these figures, İsmet İnönü stands out, having been promoted from a military to a diplomatic role in a remarkably short period. Rapidly finding himself both fighting on the front lines as a soldier and conducting diplomatic negotiations, İnönü was forced to take an active role in an area for which he was completely unprepared. Quickly drawn into critical political processes such as the Lausanne Peace Conference and the Second World War, İnönü struggled to separate his military and diplomatic identities. Looking at his portrait up to the Second World War, it is evident that İnönü, one of the founding figures of the Republic of Türkiye, shaped his political perceptions while maintaining his military identity. This study attempts to address this transition period of İnönü in general terms. The study examines İnönü's perception of diplomacy, his methods of applying diplomacy, his approaches to challenging processes, and the reflections of all these in the literature.

Keywords: Diplomacy, Founder, Identity, Military, Political

Giriş

Türk Millî Mücadele yıllarının ön plana çıkan isimleri büyük ölçüde askeri kimlikleri ile tanınmakta ve tarihteki yerlerini de bu kimlikleri ile almış olmaktadır. Aralarından çok azının diplomatik anlamdaki kimliğine dair bilgi hali hazırda erişilebilir olduğu gibi içlerinden aktif diplomaside yer alan tek bir isim öne çıkmaktadır. Türk siyasi tarihinde İsmet İnönü, bu noktada, devirdaşlarının diplomatik anlamdaki kimliğinin ötesine geçen bir niteliğe sahiptir. Askerlik görevini aktif bir şekilde icra ettiği dönemde dahi, devrin şartları gereği diplomatik görevler üstlenmek zorunda kalan İnönü, ister istemez, bu alan uygun bir dil öğrenmek ve bu dile paralel bir şekilde hareket etmek durumunda kalmıştır.

İsmet İnönü'nün diplomatik bir rol üstlenecek şekilde Türk siyasi tarihinde yer alması sadece bir başlangıç teşkil etmiş, zaman ilerledikçe çok daha farklı noktalarda, çok daha farklı görevler üstlenmek durumunda kalmıştır. Hem tarih yazınında hem pratikte yalnızca Lozan Barış Konferansı dönemindeki rolü, söylem ve eylemleri ile tanınsa da İnönü'nün burada mitleştirilen diplomatik kimliğinin ötesine geçen rolleri söz konusudur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı arifesindeki öngörülerini, yaklaşımları ve Türkiye'nin savaşın dengeleyici ülkelerinden biri olması adına verdiği çaba dikkat çekicidir. Bu alandaki başarıları ve başarısızlıkları bir arada değerlendirildiğinde,

İnönü, askeri kimliği ile diplomatik kimliğe birbirine karışan, tarihin önemli şahsiyetlerinden biri olarak ele alınabilecektir.

Genel perspektiften ele alındığında ise askeri kimliğini tamamıyla bırakmamış/bırakamamış olması, İsmet İnönü'nün diplomatik karar alma süreçlerindeki davranışlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'nin çıkarlarını koruyacak türden siyasi hamleler gerçekleştirmiş olsa da İnönü askerlikten kalan ihtiyatlılık, dikkat ve çok boyutlu düşünme gibi özelliklerinden vazgeçmemiştir. Çalışmada hem bir geçiş süreci dahilinde İnönü'nün diplomatik anlamda üstlendiği rolün niteliği hem de bu sürecin kısa olması ekseninde İnönü'nün sergilediği tutumlar incelenmektedir.

1. İsmet İnönü'nün Askeri Kimlikten Diplomatik Kimliğe Geçiş

Bir asker olarak kimliği ön plana çıkmasına karşın, İnönü, diplomatik anlamda süreç yönetme konusundaki ilk ve sıradan deneyimlerini, 1910 ile 1913 yılları arasında cereyan eden Yemen İsyanı sürecinde yaşamıştır. Zorlu bir askeri ve siyasi ortamın yaşandığı bölgede İnönü, askeri harekâtların yanı sıra, bölgedeki aşiret liderleri ve asilerle görüşmeler yapmıştır (Çelik, 2018). Bu görüşme ile ilgili İnönü şu ifadeleri kullanmıştır: “Ben, şimdi Balkan Harbi ile memleketimizin üç-dört devletle muharebe içine girmiş olduğunu anlattıktan sonra, İslam âleminin cihat içinde bulunan en büyük devletine bütün İslam mücahitlerinin yardımcı olmaları lazım geldiğini söylemeye çalıştım.” (İnönü, 1999) Aslında, İnönü, bölgedeki nizamı sağlamak adına gönderilen birliklerden birini kumanda etmek adına gönderilmiş olmasına karşın, kendi askeri kimliğinin dışında, zorlu bir görev dahilinde, diplomatik bir inisiyatif kullanmak durumunda kalmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü hakkında 20 Mayıs 1917 de vermiş olduğu sicilde “Ciddi, faal, düşüncesi gayet açık ve yüksek fikirli. Maiyetine ve savaş döneminin durumuna ve ruhsal değişkenliklere hâkim. İyi görüş yeteneğine ve olayları süratle algılamaya sahip” olarak ifade etmiştir (Arıkan, 2025). İsmet İnönü'nün diplomasi konusundaki ilk bürokratik tecrübesi ise pek de istekli olmadığı bir dönemde Harbiye Nazırı Müsteşarı olarak atanmış olmasıdır (Unat, 1945). 24 Ekim 1918'de, İnönü, dönemin Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı olarak iki farklı sorumluluğu aynı anda üstlenen Ahmet İzzet Paşa tarafından göreve getirilmiştir. Son derece kısa bir süre zarfı boyunca bu görevi üstlenmiş olsa da İzzet Paşa'nın önemli sorumluluklar verdiği İnönü, özellikle İngilizler ile dönemin siyasi süreçlerine dair istişareler yapmak ve onların diplomatik söylemlerini padişaha ve harbiye nezaretine iletmekle görevlendirilmiştir (Kut, 1972). Geçirdiği kısa süre zarfına rağmen, İnönü'nün, özellikle İngilizler ile mesai içerisinde bulunmasının, diplomasi adına kendisini geliştirmesi adına fayda sağladığı görülmektedir.

Fakat Lozan Barış Antlaşması ile başlayan sorumluluk süreci İnönü açısından son derece kritik bir rol değişimini de ifade etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün, İnönü'yü Lozan Barış Konferansı'na giden Türk delegasyonunun başına seçmesi konusunda önemli olan etmen, Atatürk'ün deyimiyle, İnönü'nün, Millî Mücadele döne-

minde askerlik kadar cephe gerisindeki siyasi süreçleri de başarılı bir şekilde yönetmiş olmasıdır (Baycan, 1989).

Mustafa Kemal Atatürk'ün İsmet İnönü'yü dış politikanın yönetiminden sorumlu kişi olarak tayin etmesine karşın, İnönü'nün kişilik özellikleri, Dışişleri Bakanı görevinde O'nun gerçek anlamda bir diplomasi kimliğine sahip olması konusunda engel olarak değerlendirilmiştir. Tuncer (2012), İnönü'nün, dönemsel şartlar göz önünde bulundurulduğunda, ihtiyaç duyulan diplomat imajına hiç de uygun olarak görülmediğini belirtmektedir. O'nun nezdinde İnönü, asker kökenli olması, diplomasi diline hâkim olmaması, konuşkan bir kişiliğinin olmaması ve dış görünüşünün uzun yıllardır asker üniforması temelinde şekillenmesi nedeni ile diplomasinin beklentilerini karşılayabilecek bir durumda değildir. Yine de inatçı, bildiği yöntemlerden vazgeçmeyen ve doğru olarak inandıklarını sabırlı bir şekilde dayatan kimliği, Türk diplomasisi açısından fayda sağlayabilecek nitelikteydi. Tuncer'in tespitleri arasında, İnönü'nün diplomasi adına uygun olmasını sağlayacak özelliklerinden bildiği yöntemlerden vazgeçmemesini ön plana çıkarması çarpıcı bir tespit olarak değerlendirmek gerekir.

İsmet İnönü'nün diplomatik anlamda Millî Mücadele dönemi içerisindeki gelişiminde, Mudanya Mütarekesi sürecinin önemli bir yeri bulunmaktadır (İkdam, 1922). Başığit (2007), İnönü'nün Mudanya Mütarekesi sürecindeki tutumunu incelerken, O'nun sürece hâkim olma konusundaki arzusundan bahsetmiştir. Buna göre İnönü, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan delegelerini Mudanya'da ağırlayan İnönü, toplantılar baskın bir rol benimsemiş ve hali hazırda, düşmanlarına karşı zafer kazanmış bir generalin psikolojik üstünlüğünü de kullanmak sureti ile tehditkâr bir söylem geliştirmekten de kaçınmamıştır. Bu tutumu, İnönü'nün, bir sonraki süreçte, Türk dış politikasının en önemli figürlerinden biri olacağı konusunda, yabancı delegelere de bir fikir vermiştir. Mütareke döneminde General Harrington İnönü için şu ifadeleri kullanmıştır: "...ayrıntı konusunda bir üstattı. Her satırı dikkatle baştan tetkik eder ve sonuna kadar okur, notlarını alır ve her satırda gizli bir mana bulunmadığına kanaat getirmediği fikrini söylemez... Heyecanlandığını hiçbir zaman belli etmedi öyle sanıyorum ki konferansa seçilmesi iyi olmuştur ve konuşulanlardan çok daha ötesini görmektedir." (Turan, 2010) Bu açıdan, Mudanya dönemini, İnönü açısından ve diplomatik açıdan kritik bir tecrübe kazanma dönemi olarak ele almak gerekmektedir.

Yine, Mudanya Mütarekesi üzerinden değerlendirildiği süre zarfında, İsmet İnönü'nün zaman içerisinde, uzlaşmacı olduğu kadar çözümden uzaklaşan bir tavır sergilediği de görülmektedir. Mütareke sürecini aşamalar dahilinde inceleyen Hülagü (1997), İnönü'nün görüşmelerde baskıcı, tehditkâr, Ankara hükümetinin söylemlerinden yer yer bağımsız, ancak nihai olarak uzlaşmacı bir tutumla müttefik delegelerini zorladığını belirtmiştir. Öte yandan İnönü, savaş dönemi içinde olan Türk topraklarının getirmiş olduğu durum neticesinde aceleci bir tavır da sergilemek sureti ile diplomasinin hızlı bir biçimde işlemesi adına müttefik temsilcilerini baskılamıştır. Ankara hükümetinden bağımsız hareket edebilecek nitelikte, agresif sayılabilecek bir

politika izlemesi, İnönü'nün cesur olduğu kadar tehlikeli ve pervasız dış politika uygulamalarına olan eğilimini de göstermektedir.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması sonrasında ortaya çıkan tabloda, İsmet İnönü'nün bile tahmin edemeyeceği bir sürecin başlangıcına işaret etmektedir (Heper, 1998). Aydemir (1993), söz konusu süreci, İnönü'nün yükselişinin ilk adımı, ancak ilerleyen yıllarda ülke siyasetinin belirleyicisi olarak askerlikten siyasi alana kesin olarak geçişinin son safhası olarak görmektedir. O'nun açısından İnönü, bir kumandan olarak yıllardır aldığı askeri eğitimlerin neticesinde kendisinden beklenenleri gerçekleştirmiş, ancak bu noktadaki görevi tamamlandığında ise kendisinden yana yeni beklentiler ortaya çıkmıştır ki bu beklentilerin en önemlisi, diplomasi alanında bir siyasetçi olarak çalışmalarını sürdürmesi ve yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne hizmet etmesidir.

2. Dışişleri Bakanı Olarak İnönü'nün Kritik Diplomatik Deneyimi: “Lozan Barış Konferansı”

Lozan Barış Konferansı, İsmet İnönü'nün diplomatik kariyerinin en zorlu dönemi olarak görmek mümkündür. Konferansa katılacak olan heyetin belirlenmesi ve Saltanatın kaldırılması gibi önemli hususlar Millet Meclisi'nde ciddi tartışmalara neden olmuştur (TBMM Zabıt Cerideleri, 1 Kasım 1922). Mustafa Kemal Paşa, süreçleri yakından takip etmiş ve gerekli yerlerde müdahale ederek sürecin daha hızlı ilerlemesini sağlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, İnönü'nün Lozan heyetine seçilmesini şu şekilde etmiştir: “Büyük Gazi, Türk zaferinin, Türk milletine temin edebileceği siyasi menfaatler hakkındaki görüşlerinin en çok İsmet Paşa tarafından anlaşılmakta olduğuna ve bilhassa beynelmilel büyük bir konferansta fikir ve arzularının en iyi İsmet Paşa tarafından takip ve tatbik olunabileceğine kani idi” (Arıkan, 2025).

Konferansa Türkiye'nin baskın bir duruş ile gelmeye çalışacağını düşünerek Türk delegasyonuna sert ve ters davranmaya çalışan ülke delegasyonları, bu noktada, İnönü açısından ciddi bir engel oluşturmuşlardır (Unat, 1945). İnönü, Lozan Antlaşmasının çevirisinin önsözünde bu duruma şu ifadelerle kanıtlar niteliktedir: “Sırası geldikçe ben, Baş Muharras olarak, Mudanya Mütarekesinden buraya geldiğimi söyledim. Lord Curzon ise bana Mondros Mütarekesini hatırlatmaya çalışırdı. Me-sele, aramızda hallolmadan ihtilafı kalırdı.” (Oran, 2001)

Fakat İnönü, dış politikadaki ilk önemli adımını bu noktada atarak, konferansa galip bir devletin kibirli bir temsilcisi gibi değil; uzlaşmacı bir siyaset arayışında olan bir diplomat olarak gitmiştir (Babaoğlu, 2019). Konferans sürecinde yaşanan ertelemeler neticesinde İnönü, süreçle ilgili pozitif ve barış yanlısı söylemleri ile ön plana çıkmıştır. Tüm ülkelerin sınırlarının barış halinde korunduğu bir yaklaşımın makul olduğunu dile getirmiş ve bunu görüşmelerdeki telkinlerinde dile getirdiği gibi Türkiye'deki konuşmalarında da bu hususu ön plana çıkarmıştır (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 21 Şubat 1923). Çok sayıda devletin hükümeti ve yetkilileri ile muhatap olmak zorunda kalma konusundaki endişe ve gerilimin, İnönü'nün, olağandan çok

daha fazla uzlaşmacı bir tavırla hareket etmesinin yolunu açtığını düşünmek mümkündür.

Uzun (2013), İsmet İnönü'nün Lozan sürecini farklı kaynaklardan elde ettiği bilgiler ile değerlendirdiği çalışmasında, İnönü'nün, yeterli düzeyde bir diplomasi tecrübesi olmamasına karşın, konferansa gitmeden önce, Türk heyetinin görüşlerini basın aracılığıyla müttefik devletlerin heyetlerindeki yetkililere iletmeye çalışmasını profesyonel bir hamle olarak görmektedir. Araştırmacıya göre demeçlerinde Türkiye'nin barış konusundaki samimiyetini net bir biçimde ortaya koyan İnönü, Türkiye açısından öncelikli olan ve kesin olarak tartışmaya açılmayacak olan hususları ön plana çıkararak karşısındaki tüm diplomatları önceden bilgilendirmiştir. Bu tür bir yaklaşım, İnönü gibi diplomasi geçmişi uzun olmayan biri için son derece şaşırtıcıdır.

Lozan'daki barış süreci, aynı zamanda hem yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti hem de İsmet İnönü açısından diplomatik bir mesaj/mesajlar vermek açısından da yeni bir sürecin inşasını mümkün hale getirmiştir. Barış Antlaşması döneminde Franklin Bouillon-İnönü görüşmesi dikkat çeken bir ayrıntı olmuştur. Bu görüşmede Bouillon, İnönü'nün süreci ne şekilde ilerletmek istediğini öğrenmek istemiştir. İnönü, Türk tezini konuşulan meselelerde açıklayacağını kabul görmemesi durumunda masandan ayrılacağını dile getirmiştir. Bouillon, bu hareketin doğru olmayacağı, ayrılmak yerine Türk tezinin daha iyi anlaşılabilmesi için yeri geldiğinde Müttefiklere sürekli tekrar yapılmasının daha uygun olabileceği vurgulanmıştır. Bu tavsiyenin birçok konuda İnönü'ye yardımcı olduğunu ilerleyen yıllarda İnönü ifade etmiştir (İnönü, 1996). İnönü, konferansta Lord Curzon'un konuşma yapacağını öğrenmesinin ardından kendisi de bir konuşma yapmak istemiş, bir metin hazırlamış ve bu metinde, Türk tarafının ne denli haklı ve galip bir ülke olarak konferansa geldiğini anlatmıştır (Vakit, 1922). Karacan'a (1993) göre İnönü'nün bu tutumu, konferansta verilen mesajın şeklini değiştirmiştir. Araştırmacı, İnönü'nün yapmış olduğu konuşma neticesinde, o güne dek kendi galibiyetlerini pekiştirmek adına konferans düzenleyen batılı devletlerin, ilk kez, mağlubu oldukları ve kendi istek ve beklentilerine göre tasarlayamayacakları bir konferansın katılımcısı haline geldiklerini belirtmektedir. Bu tür bir durum, yalnızca İnönü'nün dış politikadaki rolünün, diplomat kimliğinin ve Türk dış politikasının değişimine öncülük etmemekte, aynı zamanda, uluslararası teamülleri de değiştirmiştir. Görünen tablo, İnönü'nün yapmış olduğu bir konuşmanın çok şeyi değiştirdiğine işaret etmektedir.

Zorlu bir konferansın dahilinde ayakta durabilmek adına İsmet İnönü'nün önemli mücadele verdiği ve gerektiğinde inatçı bir şekilde dış politika tutumu benimsediği konulardan bir diğeri de Yunanistan karşısında yürütülen Ege'deki adalar meselesi olmuştur (The Manchester Guardian, 1922). Bu tutumunu Joseph Grew anılarında diplomattan çok askerce düşünen ve konuşan biri olarak nitelendirmektedir. (Grew, 1966). Stivachtis (1996), Lozan'da İnönü ve diğer konferans katılımcıları arasındaki anlaşmazlıkları incelediği çalışmasında, Ege'deki adalar konusunda, İnönü'nün uygulamaya çalıştığı psikolojik baskıyı gözler önüne sermektedir. Stivachtis, İnönü'nün, konunun Türkiye Cumhuriyeti lehine çözümü mümkün olmasa bile tam

olarak Yunanistan'ın da çıkarlarına uygun olarak çözümünün söz konusu olmaması adına mücadele ettiğini belirtmektedir. Buna göre İnönü, adalar sorununun çözümünde tek taraflı bir değerlendirmenin Anadolu topraklarına yönelik bir tehdit oluşturacağını belirtmiş, buna istinaden de ilerleyen dönemdeki çatışmaların kaçınılmaz olacağından bahsetmiştir.

Işık (2023), Lozan Barış Konferansı'nda İsmet İnönü'nün, birbirinden farklı, son derece detaylı diplomatik taktikleri uyguladığını belirtmiştir. Bunlardan birinin, “karşı devletlere yönelik olarak bir duygusal tepkiyi resmi ve net bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan, devlet düzeyindeki, koordineli söylem ve eylemler” (Hall, 2015'ten akt. Işık, 2023) olarak değerlendirilen duygusal diplomasi olduğunu belirten Işık, kendisini, Lozan Barış Konferansı sürecinde, çeşitli şekillerde tehdit eden Lord Curzon'u, uzlaşmacı biri olarak konferansa katılmadığı, barıştan ziyade savaş isteyen bir diplomat olarak dünyaya duyuracağını belirten İnönü'nün bu yaklaşımının sonuç verdiğini belirtmektedir. Bu şekilde, Curzon zor durumda kalmış ve istediği oranda bir baskıyı Türk heyeti üzerinde kuramamıştır. İnönü'nün bu, Curzon'u dünya kamuoyuna şikâyet eden diplomatik tavrı, istediğini elde edemese bile karşı tarafın da tam olarak istediğini elde etmesini engellemeye odaklıdır.

Fakat, Lozan'da, İsmet İnönü'nün işlerini zorlaştıran ve kendisinin başarılı olarak lanse edilen diplomatik kimliğini zor durumda bırakan süreçler de yaşanmıştır. Bu süreçlerin en önemli olanı Lozan Heyeti ile Ankara arasındaki haberleşme durumudur. İnönü başta olmak üzere heyetin Ankara ile sürekli irtibatla kalması alınan kararların iletilmesi ve geri bildirimlerin konferansta dile getirilmesi konferansın uzamasına neden olmuştur. Bu durum ülke temsilcileri nezdince olumlu bir izlenim bırakmamıştır. Özellikle antlaşmanın imzalanmasına yakın bir zamanda yaşanan telgraf krizi de bu sürecin ne denli zor iletildiğinin göstergesidir (Arıkan, 2025).

Bektaş (2024), Lozan Barış Konferansı'nda görüşülen meselelerde Türk heyetinin başlıklara göre tutum ve davranışlarını incelediği araştırmasında, İnönü'nün belki de en etkisi ve en fazla sözünü geçirmekte zorlandığı konunun Suriye ve Irak sınırlarının şekillendirilmesi olduğunu dile getirmektedir. Bektaş'ın değerlendirmesi, petrol meselesinin ağır basması ve İngiltere ile Fransız delegelerinin çeşitli diplomatik taktikler ve yoğun tartışmalara sebebiyet vermek sureti ile İnönü'nün tecrübesizliğinden yararlandıklarını belirtmektedir. Türkiye'nin plebisit ve Milletler Meclisi'nde konunun görüşülmesi hususundaki görüşlerinin dinlenmemesi, İnönü'nün diplomatik olarak baskınlığının yeterli olmadığı konu başlıklarını ifade etmektedir.

3. Başbakan Olarak İsmet İnönü'nün Diplomatik Kimliği

İsmet İnönü'nün Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak görev alması, dışişleri konusundaki tecrübe düzeyinin artışına da imkân sağlamıştır. Kriz çözme odaklı, uzlaştırıcı ve devlet saygınlığına odaklı bakış açısı, İnönü'nün, ilerleyen yıllarda karşılaşılan birçok zorlu dış politika konusunu çözüme kavuşturmasına yardımcı olmuştur. Kimi zaman askeri güç kullanma seçeneklerinin de ön plana çıktığı karar alma süreçleri için İnönü, diplomasinin dilini kullanmayı tercih etmek sureti ile iç politikada,

bu konuda kendisine yöneltilen eleştirilere de karşı mücadele etmek durumunda kalmıştır (Aksu, 2018).

Diğer taraftan İsmet İnönü, İkinci Dünya Savaşı öncesindeki süreçte, başbakan olarak görev aldığı dönemde, hazırladığı dış politika raporları neticesinde, Türk dış politikasının şekillenmesi konusunda önemli bir aktör olmuştur. Buna bir örnek olarak İnönü'nün Habeşistan ile ilgili olan raporu ve İtalya'nın olduğu kadar diğer Avrupalı ülkelerin de sürece kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşacaklarına dair öngörüsü, İnönü'nün, dönemselsel olarak Türk dış politikasına, dolaylı bir biçimde yön verdiğini göstermektedir (Gönlübol ve Sar, 2013). Zira, Türk dış politikası, o dönem için devletlerarasındaki menfaat çatışmasını yakından takip ederek, bu çatışmalara odaklı olarak yaşanacak uluslararası ilişkiler süreçlerine dair aksiyon almak suretiyle şekillendirilmekteydi (Duman, 2020).

İsmet İnönü, başbakanlığı sürecinde, dönemselsel olarak Türk dış politikasının önemli ve farklı düşünen taraflarından biri olarak ön plana çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında hem Avrupa'nın hem de dünyanın siyasi anlamda yeniden yapılandırılması döneminde, anlaşmalar bazında önemli bir yeri bulunan İnönü süreçlerin Türkiye Cumhuriyeti lehine şekillendirilmesi adına önemli bir çaba sarf etmiştir. Özdal ve Akgül (2018), İnönü'nün ilk başbakanlık dönemi olarak adlandırılan 1924 ile 1937 yılları arasında İnönü hükümetlerinin imzaladığı uluslararası anlaşmaların niteliğini araştırmışlardır. Araştırmacıların edindikleri verilere göre İnönü hükümetleri en çok saldırmazlık ve tarafsızlık anlaşmaları imzalamışlardır. Bu durumun, dönemselsel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi anlamda kendisini koruma altına konusundaki eğilimini ortaya koyduğu gibi İnönü'nün dış politikadaki temkinli, önleyici ve garanti hususlara dayalı olarak hareket etme konusundaki eğilimlerine de işaret etmektedir.

Türk dış politikasında denge arayışları ve somut bir denge anlayışının yerleşik hale getirilmesi konusunda İsmet İnönü'nün üzerine yoğun mesai harcadığı konulardan bir diğeri de Sovyetler Birliği ile ilişkilerdir (Ertan, 2011). Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Batı merkezli bir denge siyaseti arayışına karşı çıkan İnönü, Sovyetler Birliği'ni sürecin içerisine sokacak türden ikili ilişkiler geliştirmiş, Türkiye'nin Batı ile de Sovyetler ile de eşit mesafede olduğunu sürekli olarak Moskova yönetimine hissettirmiştir (Oran, 2001). Hatta, Aras'ın anlaşmazlığa düştüğü, dönemin Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Maksim Litvinov'un ikna edilmesi açısından da İnönü, ılımlı kimliği ile önemli bir görev üstlenmiştir (İşçi, 2022).

Başbakanlık görevini üstlenmesi neticesinde, İsmet İnönü'nün siyasi kimliği yalnızca bu makamla sınırlı kalmamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, İnönü'nün, başbakanlık koltuğundaki rolünün dışişleri açısından da gelişimini desteklemiştir (Aydemir, 2012). Buna istinaden İnönü, dışişleri ile ilgili planlamalarını daha uzlaşmacı ve daha fazla konsensüs odaklı görüşmeler ve ikili ilişkiler kurgusu üzerine yapmıştır. Bu noktada, İnönü'nün 1931 yılında gerçekleştirdiği Yunanistan ziyaretinin önemli ve ayrı bir yeri bulunmaktadır (Cumhuriyet, 1931). İstanbul'daki suikast girişimi tespiti ve Yunanistan'daki yoğun protestolara karşın İnönü, Yunan mevkidaşı Eleftherios

Venizelos ile görüşmelerinde, Türk-Yunan ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır (İnönü, 1998).

Her ne kadar kendi bildiğine odaklı bir dış politika anlayışı benimsiyor gibi gözükse de İsmet İnönü'nün başbakanlık görevi süreci, büyük ölçüde, Mustafa Kemal Atatürk'ün gölgesinde geçmiş ve dış politika konularında, ikilinin birbiri ile anlaşmakta zorlandığı görülmüştür (Sarınay, 1996). Hatay meselesi, İnönü'nün dış politikadaki yaklaşımlarının ne yönde olduğunu anlamak adına önemli bir döneme işaret etmektedir. Buna göre Atatürk, Hatay'ın geri alınması konusunda, gerekirse Fransızlara karşı savaşa girilmesi konusunda kendini hazırlıklı hissederken, İnönü daha ılımlı ve uzlaşmacı bir tavırdan yana olmuştur (Cebesoy, 2001). Çünkü İnönü'ye göre Türkiye'nin böyle bir konuda, tekrardan savaş riskini göze alması, diğer dış politika ve siyaset konularında başarılı olmasının zorlaşması anlamına gelecekti (Koçak, 1986). İnönü'nün, Atatürk ile ayrı düşme pahasına Hatay'da siyasi uzlaşma odaklı tavrındaki ısrarı, askeri kimliğini ve konuları askeri mantıkla çözüme konusundaki eğiliminden tamamıyla uzaklaştığını da göstermektedir (Us, 1964).

Başbakanlığı döneminde İsmet İnönü'nün dış politikada en fazla uğraş vermek zorunda kaldığı sorunlardan biri Nyon Konferansı ve akabinde imzalanan Nyon Antlaşması sürecidir (Cumhuriyet, 1937). Akdeniz'de siyasi ve askeri denge ile birlikte güvenliğin sağlanmasına yönelik olarak düzenlenen konferans ve imzalanan antlaşma sürecinde İnönü, özellikle İtalya'nın yaratmaya çalıştığı siyasi ve askeri baskı ile uğraşmak durumunda kalmıştır (Us, 2012). Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın temsilci olarak bulunduğu konferansta İtalya'nın yaratmaya çalıştığı baskı Türkiye'nin tek taraflı olarak hareket etmesine yönelik iken İnönü bunu sert bir dille reddetmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün yaklaşımlarına paralel bir şekilde İtalya'nın faşist rejimi ile ilişkiler içerisinde olan İnönü, konferans sürecinde İtalya'nın Türkiye üzerinde baskı kurma çabasına sert bir tepki göstermiş ve ılımlı dış politika davranışını bir anda değiştirmiştir (Soyak, 2006). Nyon süreci, tıpkı Lozan gibi İsmet İnönü'nün, ılımlı ve barış odaklı düşünerek hareket eden bir diplomat olabileceği gibi şartların getirilerine göre hızlı bir şekilde dönüşüm yaşayarak sert bir diplomatik dil benimseyebileceğini de göstermiştir.

4. Cumhurbaşkanı Olarak İsmet İnönü'nün Diplomatik Buhranı: İkinci Dünya Savaşı

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ile birlikte İsmet İnönü, aslında, düşünüldüğü ölçüde tek boyutlu bir konumu işgal etmek durumunda kalmamıştır. Aksine, İnönü, iç politika ve dış politika oluşturulması, ulus inşası sürecinin devamlılığı, finansal ve sosyal kalkınma ile birlikte demokrasinin ülke içerisindeki uygulamalarının gözle görülür hale gelmesi adına çabalamak zorunda kalmıştır (Uran, 1959). Özellikle, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin psikolojik anlamda demokratik ve modern kimliğini benimsemesi adına İnönü'nün sorumlulukları Atatürk'ün döneminden daha yüksek düzeyli olmuştur. Dış politikanın zorlu bir döneminde cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan İnönü, iç politikanın zorluklarını çözümlenerek bu dönemin zorlukları baş etmek durumunda kalmıştır (Yorgun, 2023).

Yıllar içerisinde politikadan öğrendiklerine bağlı olarak İsmet İnönü, süreçlerin kendisine getirdiklerine ve getireceklerine odaklı bir şekilde hareket etme eğiliminde olmuştur. Bu nedenle de kendisine uygun bir siyasi yapı oluşturma çabaları, her daim ön plana çıkmıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun anılarında iç politika ile ilgili özellikle Atatürk'e yakın isimlerin görevden alındığı veya uzaklaştırıldığı, boşalan görev yerlerine ise Atatürk'e küskün olanların ve yeni yüzlerin getirildiği yönünde bir ifadesi yer almaktadır (Karaosmanoğlu, 1968). Cumhurbaşkanı olarak görevi ele aldığı andan itibaren dış işlerini yönetmesi adına kendisine görüş olarak yakın olan Şükrü Saraçoğlu'nu; iç siyasette tabandan destek almasını sağlamak adına da yine siyasi anlamda aralarında paralellik olduğunu düşündüğü Refik Saydam'ı göreve getirmiştir. Bu süreç İnönü'nün, temelden bir siyasi yapı inşa etme çabasının eseri olarak görülmektedir (İlyas ve Turan, 2012).

ABD, Almanya ve İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmaları; İspanya'daki General Franco iktidarının resmi olarak tanınması; Nazi Almanya'sı lideri Adolf Hitler'in doğum gününün diplomatik nezaket çerçevesinde kutlanması çabaları İnönü'nün, olası bir dünya savaşı karşısında denge politikasını sürdürme çabalarının da bir örneği olarak değerlendirilmelidir (Tekerek, 2015).

5. İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı Öncesi Görünüme Dair Düşünceleri

İsmet İnönü'nün dış politikaya dair yaklaşımlarında, yeni bir çatışma sürecinde uzak kalma konusundaki eğilimin ağırlığı gözle görülür niteliktedir. İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı öncesindeki sürecini inceleyen Weisband'a (2000) göre İnönü, aslında olası bir savaşa girmeye hazır bir şekilde kendi stratejisini ve ülkesinin şartlarını hazırlamıştı. Fakat İnönü, savaşa girmek konusunda gerekli olan şartları detaylandırmakla birlikte bu şartlar gerçekleşmedikçe çatışmanın içerisinde bulunmayacağını belirterek, bir bakıma, ülkesini sürecin dışında tutmak adına da bir gayret göstermiştir. Weisband bunu, İnönü'nün baskın askeri kimliğinin savaştan kaçınma konusunda yarattığı etki ile ilişkilendirmektedir.

Başarır ve Boy (2019) İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı öncesindeki genel görünümü dair yaklaşımlarını değerlendirdikleri araştırmalarında, İnönü'nün stratejilerini temenni, tarafsızlık, katkı ve bütünleşme kavramları ile açıklamaya çalışmışlardır. Temenni ile ilerlemesi muhtemel savaşın durdurulması konusundaki inisiyatif; tarafsızlık ile ittifaklar yolu ile kimsenin destekçisi olmamak; katkı ile savaşın muhtemel varlığı ve ilerlemesine karşı gereken diplomatik katkıyı vermek; bütünleşme ile de öncelikle savaş başlamadan, eğer başlarsa da savaş sonrasında, bir kez daha böyle bir savaşın yaşanmaması adına, uluslararası alanda kolektif hareket etmek dile getirilmiştir.

1930'lu yılların sonu, İsmet İnönü'nün dış politika konuları ve yaklaştığını düşündüğü dünya savaşı ile birlikte yaşanması muhtemel çatışmaları önlemek adına, içerisinde bulunduğu durumu sürekli analiz ettiği bir dönem olmuştur. İnönü, sıklıkla, yeni bir dünya savaşının yaratacağı ve onarılması mümkün olmayacağını düşündüğü yıki-

cı etkileri önlemek adına yoğun bir diplomasi girişiminde bulunmuştur. İnönü ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve Sovyetler Birliği ile paktlar imzalamak sureti ile sürecin ciddiyetine dair farkındalığını diplomatik bir şekilde ortaya koyarken, İngiltere başta olmak birçok ülkeye de sömürgecilik zihniyetinin getirisi olan Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını hatırlatan demeçler vermiş, konuşmalar yapmıştır (Goloğlu, 1974).

Diğer bir taraftan değerlendirilecek olursa İsmet İnönü, Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikadaki sınırları koruma ve kimsenin sınırlarına yönelik bir diplomatik ya da askeri tasarrufta bulunmama zihniyetini korumaktadır. Hatta İnönü, bu konuda son derece ısrarcı olmakla birlikte 1940 yılında gerçekleştirmiş olduğu bir konuşmasında dile getirdiği “...Hükümetiniz muhtelif vesilelerle size arz etmiştir ki, Türkiye'nin hudutları haricinde bir karış toprakta gözü, bir hakkı ihlale niyeti yoktur...” şeklindeki söylemi ile bu durumu açıkça da ifade etmiştir. İnönü, yakın gelecekte yaşanması kuvvetle muhtemel bir savaşın neticesinde, tüm dünyanın olumsuz etkileneceğini bilmekle birlikte bu tür bir savaşın yıkıcılığına taraf olmanın, Atatürk dönemindeki dış politika kazanımlarını yok edeceği konusunda, açıkça dile getirdiği görüşlere sahip olduğu görülmektedir (Gülen, 2015).

Koçak (2018) İsmet İnönü'nün Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı dışında tutma çabaları ve bu çabalara bir meşruiyet kazandırma konusundaki tespitlerini incelediğinde, İnönü'nün “Türkiye'nin ne istediği ne de elinden çıkarması için korumaya çalıştığı sömürge toprakları vardı. Dolayısıyla da herhangi bir grubun yanında bir başka guruba karşı savaşmasında herhangi bir çıkarı yoktu, olamazdı da.” şeklindeki sözlerine önem atfettiği görülmektedir. Koçak'ın ortaya koymuş olduğu üzere İnönü, herhangi bir biçimde, Türkiye'nin olası bir dünya savaşının parçası olmasının bir çıkar ile ilişkilendirilemeyeceğini belirtmiştir. Bu şekilde, İnönü, savaş öncesinde, Türkiye'yi çeşitli tekliflerle kendi çıkarlarının ve savaşın bir parçası olarak düşünen ülkelelere de diplomatik kapıları kapatmıştır.

Başka bir açıdan ele alındığında, İsmet İnönü'nün, İkinci Dünya Savaşı arifesindeki dünyayı sadece batılı ülkeler bazında değerlendirmede de görülmektedir. Dağ'ın (2023) belirttiği üzere, özellikle, İnönü'nün, Arap camiası ve Ortadoğulu ülkeler ile olan ilişkileri, O'nun çok boyutlu bir şekilde muhtemel bir savaş öncesi durumu daha geniş çaplı değerlendirmesini zorunlu kılmıştır. İnönü, Türkiye'nin savaşa girme konusundaki arzusunun ve planının Ortadoğu'daki birçok ülkeyi (ki bunların bir kısmı egemenliklerini henüz elde etmişlerdi) zor duruma düşürebileceği düşüncesine sahipti. İnönü, yalnızca Türkiye'yi bir dünya savaşının içerisine sürükleyen adam olmak istemiyor, aynı zamanda, Ortadoğu'ya sıçrayacak uluslararası çatışmaların tetikleyicisi olmaktan da endişe duymuştur.

İkinci Dünya Savaşı öncesindeki genel duruma bakıldığında, Türk dış politikası açısından, İsmet İnönü'nün hegemonyasının derin bir şekilde hissedildiği süreçte, İnönü'nün temkinli, korunma odaklı ve şüpheli yaklaşımlarının da izlerinin derinleştiği fark edilmektedir. Nitekim Türkiye, İnönü'nün yönlendirmelerine ve stratejilerine dayalı olarak 1939 ile 1950 yılları arasında, 48 farklı devlet ile 65'i savunma, 50'si

saldırma taahhüdü, 33'ü tarafsızlık, 63'ü saldırmazlık, 51'i de danışma olmak üzere 262 anlaşmaya imza atmıştır. Bu anlaşmaların menşei göstermektedir ki İnönü, savaş başlamadan önce de savaş sırasında da ve hatta savaş sonrasında da son derece temkinli ve korunma odaklı bir dış politika stratejisini ön plana çıkarmıştır (Özdal ve Akgül, 2019).

6. İsmet İnönü'nün Savaş Diplomasisinde İttifak-Tarafsızlık İkilemi

İsmet İnönü açısından tarafsızlık konusundaki girişimleri ve bu konudaki kararlı tutumu, kendisi tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Nitekim, 1 Kasım 1940 tarihli meclis konuşmasında İnönü, İkinci Dünya Savaşı süreci içinde uzak yakın bütün devletlerle Türkiye'nin münasebetlerinin normal seyrinde devam ettiğini; Sovyet Rusya ile Türkiye arasında 20 yıla yaklaşan bir geçmişi bulunan ve güvene dayalı ilişkilerin sürdüğünü; İngiltere'nin ise zor şartlar içinde kahramanca bir şekilde İkinci Dünya Savaşı sürecini yürütmekle birlikte Türkiye'nin bu durumu takdir ettiğini belirtmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 1 Kasım 1940). Bu, İnönü'nün, iki tarafı da Türkiye'den ve birbirlerinden uzaklaştırmamak adına verdiği mücadelenin ve ittifak için bir sinyal olduğu kadar ortada, tarafsız olarak kalma adına çaba sarf ettiğinin bir göstergesidir.

Açıkalin (1992), İsmet İnönü ile diplomatik anlamda yaptığı görüşmeleri aktardığı çalışmasında, İnönü'nün, dönemin şartlarına uygun şekilde hareket edebilmek adına ne denli yoğun bir çaba sarf ettiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Açıkalin'ın belirttiği üzere İnönü, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesindeki tarafsızlık görüşünün son derece yerleşik bir noktada olduğunu belirtmiştir. Fakat yine de İnönü, yaklaşan savaşın yaratmış olduğu ortama istinaden, Türkiye'nin somut kaynaklarının yetersizliği nedeniyle, sahip olduğu bir coğrafi konumda kendi güvenliğini sağlamasının zor olacağına inandığından, siyasi varlığını sürdürebilmek için bir müttefik olmak zorunda kaldığını belirtmiştir.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesi yaşadığı ikilemler, İsmet İnönü başta olmak üzere geniş bir diplomat ve siyaset çevresini zorlasa da bu ikilemlerin kendi içlerinde Türkiye için avantajlar ürettiğini de söylemek mümkündür. Bunun en önemli örneği, Türkiye ile Nazi Almanya'sı arasında, savaşın öncesindeki süreçte devam eden askeri yardımların transferi konusundaki işbirliğinin İngiltere'yi rahatsız etmesi sonucu İngiliz yetkililerin bu işbirliğinin sonlandırılması ve bu transferi İngiltere'nin Türkiye'ye yapmasının karara bağlanmasıdır. Bu şekilde Türkiye, Alman kanadı ile ilişkilerini kesmek zorunda kalsa da bu ilişkilerden elde ettiği çıkarı kaybetmemiştir. Aynı zamanda, Türkiye'yi değerli olarak gören müttefikler de elde etmiştir.

7. İsmet İnönü'nün Savaşa Dair Diplomatik Endişeleri

Öztürkci (2020), Türkiye'nin genel dış politikasında ve İsmet İnönü'nün kendi şahsında, temel dış politika endişelerinin aslında İkinci Dünya Savaşı öncesinde şekillendiğini belirtmiştir. Araştırmacı, Türkiye'nin, "Polonya sendromu" olarak da adlandırılan Sovyet işgali, Alman işgali ve bu iki ülke tarafından aynı anda işgal edilme endişelerini birlikte yaşadığını belirtmektedir. Öztürkci açısından, İnönü'nün döne-

min Türkçü-Turancı akımlara karşı endişe ile yaklaşmasının da milliyetçi akımlarla yüzleşmekten kaçınmak ile birlikte ilgisinin bulunduğu fark edilmektedir.

Özer'in (2017), Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesinde şekillenen, savaşın geleceği ile ilgili endişelerine dair görüşlerinde, Sovyetler Birliği'nin varlığının ve Türkiye tarafından algılandığı şekli ile tehditkâr varlığının önemli bir yeri bulunmaktadır. Özer, Türkiye'nin kuzey komşusundan yana olan korkularının ve endişelerinin hem Sovyetler ile olan ilişkilerini sıcak tutması konusunda hem de batılı ülkelere bir Sovyet yanlısı gibi gözükmeme konusunda dikkatli hareket etmeyi telkin ettiğini belirtmiştir. İsmet İnönü, bu süreçte, İngiltere ve Fransa ile Almanya'nın gelişen tehdit edici gücü konusunda yakın ilişkiler kurduğu gibi Sovyet yetkililer ile yakın teması da hiç kesmemiştir. İnönü, Alman tehdidi, İngiliz ve Fransız baskısı ile ilgili olarak endişelere sahip olsa da Sovyetler tarafından kurtarılmayı da büyük bir endişe ile dış politikasında değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Türkiye'nin genel diplomatik endişeleri hem İsmet İnönü şahsında hem de genel Türk dış politikası şahsında, savaşın tarafı olması kuvvetle muhtemel tarafların kendi aralarında yaşamış oldukları çelişkiler, anlaşmazlıklar ve kararsızlıklar nezdinde de şekillenmiştir. Oran (2001) söz konusu hususların savaşın da Türkiye'nin de geleceğini şekillendireceğine inanırken bunları aşağıdaki örnekler ile değerlendirmektedir:

- Mihver Devletleri arasındaki anlaşmazlıklar: İtalya'nın saldırgan tutumunun yarattığı tedirginlik nedeni ile Alman kanadının Roma'yı uyarması.
- Müttefik Devletler içerisindeki anlaşmazlıklar: İngiliz dışişlerinin Türkiye'nin muhtemel bir savaşa girmeme eğilimini haklı bulması, ancak genel kurmayın buna karşı çıkması.
- Türkiye'nin zayıflığına dair hususlar: Türkiye'nin kendi tarafında savaşa girmesi adına baskı kuran ülkelerin birbirlerine karşı Türkiye tarafından kullanılması.
- Savaşın ortakları arasındaki anlaşmazlıklar: Nazi Almanya'sının Sovyetlere saldırmadan önce Türkiye'yi; İngiltere'nin ise savaşa girmeden önce ABD'yi savaşa çekmesi adına çabası, ancak bunların zamanında mümkün olmaması.

Oran'ın tespitlerine bakıldığında, son noktası Türkiye'nin savaşa dahil edilmesine dayanan çabaların, ancak bu çabaların karşısında ortaya çıkan çelişkiler, anlaşmazlıklar ve kararsızlıkların savaş öncesindeki sürecin diplomatik ortamını şekillendirdiği görülmektedir. Özellikle de stratejik anlamda birçok ülkenin tam anlamıyla istedikleri türden bir işbirliği ve taarruz mekanizması oluşturamadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin diplomatik anlamda şansının yaver gitmesine yardımcı olmuştur.

8. İsmet İnönü'nün Savaşa Dair Diplomatik Yaklaşımlarının Uluslararası Yansımaları

İsmet İnönü'nün devlet başkanı olduğu ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde şekillendirdiği dış politika mekaniğini, yabancı ülkelerin genel dış politika anlayışı dâhilinde

inceleyen Mughisuddin'in (1993) İnönü dönemi dış politikasına dair tespitleri aşağıdaki gibidir:

- Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü ile birlikte durağan, içe kapanık ve yer yer agresif dış politika, İsmet İnönü ile daha sakin bir hal almıştır.
- İnönü muhtemel bir dünya savaşının gelişimin farkındadır ve buna istinaden, kendisini ve ülkesini sürecin dışında tutmaya gayret etmektedir.
- İnönü, kimseye uzak kalmayan, ancak kimse ile de çok yakın olmayan, karmaşık bir dış politika tercih etmiştir.
- “Kemalizm” ideolojisi, Atatürk'ün “Yurtta sulh, cihanda sulh” felsefesinden uzaklaşmamış, İnönü ile barışın alanının genişletilmesi hedeflenmiştir.
- İnönü, savaşın tüm taraflarının, kendi ülkesini muhtemel bir merkez hat olarak görmesinden endişe etmektedir ve bu nedenle de Türkiye'yi saha dışı bir aktör haline getirmeye çalışmıştır.

Ortaya konan genel değerlendirme, aslında, yurtdışından, Türkiye'nin çok da kolay bir biçimde savaşın içerisine çekilemeyeceğinin kanıtı niteliğindedir. Özellikle de yurtdışında, İsmet İnönü'nün, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü ile birlikte tek başına, hâkim bir biçimde ele aldığı Türk dış politikasının yönetiminde değişimler yapmasının, bir bakıma, yaklaşan savaşın ayak seslerini duyması ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.

Weisband (1974'ten akt. Önsoy ve Baba, 2019), İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşında üstlendiği rolü batılıların gözünden ele almaya çalışmıştır. Araştırmacının temel tespiti, Mustafa Kemal Atatürk'ün kurtardığı toprakları koruma görevi verilen İsmet İnönü'nün bu konuya dair Lozan Barış Konferansı'nda yeterli düzeyde bir başarı elde ettiği yönündeydi. Hatta, Weisband, konferansta, İnönü'nün İngiltere Başbakanı Lord Curzon'a, gelecek için Türkiye'nin topraklarının kolay işgal edilemeyecek durumda olduğu mesajını güçlü bir şekilde verdiğine de inanmaktadır. Hatta İnönü'nün Curzon'a olan mesajı, Nazi Almanya'sının lideri Adolf Hitler ile İtalya'nın başındaki Benito Mussolini için de geçerli gibi gözükmektedir.

Fox (1959), İkinci Dünya Savaşı döneminde, ülkelerin hangi dengeler dahilinde politikalarını geliştirdiklerini ve bu politikaların savaş öncesindeki süreçte yarattığı etkileri incelemiş, Türkiye'ye de bu incelemelerin içerisinde yer vermiştir. Fox'un Türkiye ile ilgili tespiti son derece önemlidir. Zira Fox, Türkiye'nin, dünyanın büyük bir savaşa girmesi öncesindeki süreçte, nötr bir kimlik ile ittifaklara katılan tek ülke olduğunu dile getirmektedir. Bu durum, büyük ölçekli çatışmalara sahne olan ya da sahne olması beklenen diplomatik ve askeri savaş dönemlerinde sık rastlanan bir niteliğe sahip değildir. Bu nedenle, Fox Türkiye'yi ikna edilmesi zor bir ülke, güvenilir bir müttefik ve oyunu değiştiren bir aktör olarak değerlendirmektedir.

Shaw ve Shaw (1977), İsmet İnönü dönemindeki Türkiye Cumhuriyeti dış politikasının, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki uluslararası ilişkilere olan etkilerini değerlendirmişlerdir. Araştırmacıların genel kanısı, İngiltere, Fransa, Sovyetler

Birliği ve Nazi Almanya'sının Türkiye için ortak bir düşünceye sahip oldukları yönündedir. Bu kanı, Türkiye'nin nötr, tarafsız ve çatışmalardan uzak kalma arzusunadaki tavrının ortak bir avantaj olarak görülebileceği yönündedir. Bu durum, büyük ölçekli ülkeleri Türkiye'ye ve Türkiye'nin sınırlarının bulunduğu ülkelere karşı ihtiyatlı davranmaya yönlendirirken, aynı zamanda, farklı ülkeler üzerinde hegemonya kurma imkânı da tanımıştır.

Hale (2021), İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'nın henüz resmîyet kazanmamış olduğu bir dönemde, O'nun sürece dair öngörü ve yaklaşımlarını değerlendirmiştir. Hale açısından İnönü, muhtemel bir yeni dünya savaşının birincisinin tekrarı olacağını ve bu nedenle de yıkıcılık açısından etkisinin bir öncekinden farklı olmayacağını düşünmüştür. Sadece çatışma sahalarının değişeceğine inanan İnönü, nihayetinde kaybedenlerin kim olacaklarından ziyade nasıl bir kayıp yaşayacaklarını değerlendirmiştir. Kendisinin değerlendirmeleri, temel olarak Türkiye'nin bu kez savaştan uzakta kalmasının zorunlu olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle, Hale, İnönü'nün, Türkiye'nin bu sefer kazanan tarafta olmasını istemesi sebebi ile öncelikle tarafsız kalmayı, daha sonrasında da kendisine bir taraf seçmeyi tercih ettiğini belirtmektedir.

Zdulski (2023), konuyu incelediği araştırmasında, İngiltere ve Fransa'nın, Türkiye ile ittifak yapma konusunda istekliliklerine paralel olarak Türkiye'nin de müttefikler ile birlikte hareket etme konusundaki görüşlerinin olumlu bir tablo ortaya koymasına karşın İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'nin de İtalya ve Almanya'ya saldırma konusunda girişimlerde bulunmasını beklemeleri süreci bir çıkmaza yönlendirmiştir. Zdulski, Türkiye'nin, herhangi bir şekilde, gerekli olmadıkça savaşın çatışan taraflarından birini olmak istememesinin, İngiltere-Fransa-Türkiye işbirliğinin kısıtlı kalmasına sebebiyet verdiğini düşünmektedir.

Dokter (2021) konuyu tarihi kayıtlar ışığında, İngiltere ve dönemin Başbakanı Winston Churchill nezdinde değerlendirdiği araştırmasında, İngiltere'nin ve Churchill'in Türkiye'ye bakış açılarındaki değişimi incelemiştir. Dokter'in elde ettiği tarihi bulgular, Nazi Almanya'sının ani, güçlü ve saldırgan stratejilerinin İngiltere'yi korkuttuğunu ve muhtemel bir dünya savaşında, doğu cepheleri kaybetmenin riskini göze alamadığı için Türkiye ile bir an evvel masaya oturmaya çalıştığını göstermektedir. İsmet İnönü önderliğindeki Türk dış politikasının savaştan kaçınmak adına vermiş olduğu amansız mücadele İngiltere'yi ve Churchill'i ziyadesi ile ürkütmüş ve Türkiye'nin, en azından tarafsız kalması adına üzerlerindeki baskının arttırılmasını gerekli görmüşlerdir.

Sonuç

Askeri bir kimlikten diplomatik bir kimliğe geçiş süreci, genel anlamda aşamalar dahilinde olmakta ve zaman içerisinde bir asker diplomatik anlamda ne tür bir rol üstlenmesi gerektiğini kavrayabilmektedir. Fakat İsmet İnönü için söz konusu olan geçiş süreci alışıldandan, kabul edilebilir olandan ve genel olarak karşılaşılandan çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Hatta, bir asker olarak görevini sürdürdüğu

dönemde dahi diplomatik olarak bir misyon üstlenmek zorunda kalan İnönü, diplomatik baskıların ve çatışmaların ekseninde diplomasının ne olduğunu anlamaya çalışmıştır. Takip eden zaman diliminde ise İnönü, artık tamamıyla diplomasının bir parçası olan bir kimliği üstlenmek zorunda kalmıştır.

İsmet İnönü'nün tarihsel akış içerisinde geçtiği aşamalar incelendiğinde, beklenenden çok daha zorlu bir biçimde Lozan barış sürecinin içerisinde bulunması süreci öğrenmesi ve şartları kavraması adına önemli bir kariyer kilometre taşı olmuştur. Belki de Lozan ile yaşamış olduğu tecrübeler İnönü için gelecekte yaşayacağı ikinci dünya savaşı tecrübesinin bir hazırlığı niteliğindedir. Nitekim, savaş öncesinde İnönü tarafından üstlenilen misyon, yürütmeye çalıştığı denge politikası ve nihai olarak savaşa kendisini ve ülkesini hazırlama süreci İnönü açısından Lozan'ın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Her ne kadar kısa, ancak önemli bir diplomatik eğitim sürecinden geçmiş olsa da İsmet İnönü İkinci Dünya Savaşı öncesinde yaşadığı endişe, korku, gerilim ve karar vermedeki zorlukları ile birlikte tam anlamıyla bir diplomatik kimliğe sahip olamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında İnönü'nün süreçleri değerlendirirken halen kendisini bir asker olarak görüyor olmasını önemli bir etkisi olduğunu düşünmek mümkündür. İhtiyatlılık ve çatışmadan uzak kalmak konusundaki düşünce ve yaklaşımları kendisini değerlendiren kesimler açısından da temkinli olma düşüncesi ekseninde değerlendirilmiştir. Bu nedenle, İnönü bir diplomatik geçiş süreci dâhilinde değerlendirilecek olursa kendisinin askeriye temelli düşünce yapısını koruduğu, diplomasının zorlu süreçlerine alışmakta sıkıntılar yaşadığı ve İkinci Dünya Savaşı arifesinde nitelikli çıkarımlar ve öngörülerde bulunsa dahi askeri endişeleri dâhilinde hareket etmekten uzak kalamadığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Açıkalin, C. (1992). Cevat Açıkalin'ın Anıları: 2. Dünya Savaşının İlk Yılları. *Bellekten*, 56(217), 985-1079.
- Aksu, F. (2018). Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanı ve Başbakanlar. *Uluslararası İlişkiler*, 13(59), 65-87.
- Arıkan, Z. (2025, Şubat 17). *Mudanya Ateskes Antlaşması ve İsmet İnönü*. İnönü Vakfı. <https://www.ismetinonu.org.tr/mudanya-ateskes-antlasmasi-ve-ismet-pasa/>
- Arıkan, Z. (2025, Şubat 17). *Lozan Antlaşması ve İsmet Paşa*. İnönü Vakfı. <http://www.ismetinonu.org.tr/lozan-antlasmasi-ve-ismet-pasa/>
- Aydemir, Ş. S. (1993). *İkinci Adam – I. Cilt* (7. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (2012). *Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Babaoğlu, R. (2019). Muharebeden Diplomasiye: Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 35(99), 95-140.

- Başarır, M. ve Boy, A. (2019). İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü'nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(2), 305-334.
- Başıyigit, T. (2007). Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 177-84.
- Baycan, N. (1989). İsmet İnönü. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (15), 625-638.
- Bektaş, M. (2024). Commissions and Activities of the Lausanne Peace Conference. *Balkanistica: the Journal of Balkan and Southeast European Studies*, 38, 9-37.
- Cebesoy, A. F. (2001). *Bilinmeyen Hatıralar- Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Cevizliler, E. ve Akbulut, S. (2020). Mütâreke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'ün İstanbul'daki Faaliyetleri. *Atatürk Dergisi*, 9(2), 147-181.
- Cihan, A. R. ve Karapınar, E. (1993). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları - 1920-1973 (İkinci Cilt) (1939 - 1960)*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Çelik, A. (2018). Diplomatik Yönüyle İsmet İnönü. Rahmi Doğanay (Ed.), Ahmet Çelik (Ed.) ve Fatih Özçelik (Ed.). *Rifat ÖZDEMİR'e Armağan*, İstanbul: Hiper Yayın. 438-460.
- Cumhuriyet Gazetesi
- Dağ, A. E. (2023). İnönü dönemi Türkiye-Ortadoğu ilişkileri (1939-1950). *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 6(1), 39-63.
- Dockter, W. (2021). "A friendly Neutral": Churchill and Turkey In the Second World War. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(6), 872-895.
- Duman, M. (2020). 1935 yılı dış politika raporları doğrultusunda Türkiye'nin uluslararası gelişmelere bakışı. *Turkish Studies - History*, 15(3), 913-930.
- Ertan, T. F. (2011). “İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi”. *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*. Haz. İlyas Kamalov ve İrina Suistunova, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Fox, A. B. (1959). *The Power of Small States - Diplomacy in World War II*. The University of Chicago Press.
- Goloğlu, M. (1974). *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*. İstanbul: Kalite Matbaası.
- Gök, H. V. (2023). *Başvekil İsmet İnönü'nün Yurt İçi ve Yurt Dışı Ziyaretleri (1930-1937)*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Gönlübol, M. ve Sar C. (2013). *Atatürk ve Türk Dış Politikası (1919-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Grew, J. (1966). *Atatürk ve İnönü: Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları*. Çev. Muzaffer Aşkın, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.

Gülen, A. (2015). II. Dünya Savaşı'ndan 27 Mayıs'a İsmet İnönü'nün Söylemlerinde Kemalizm. *CTAD*, 11(21), 111-136.

Hale, W. (2021). Turkey and Britain in World War II: Origins and Results of the Tripartite Alliance, 1935-40. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(6), 824-844.

Heper, M. (1998). *İsmet İnönü: Making of a Turkish Statesman*, Leiden: Brill.

Hülagü, O. (1998). Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(39), 759-785.

Işık, N. (2023). Lozan Barış Görüşmeleri ve Diplomatik Süreç. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 3(2), 84-102.

İlyas, A. ve Turan, O. (2016). İnönü Dönemi Türk Dış Politikası. *Atatürk Dergisi*, 1(1), 319-341.

İkdam Gazetesi

İnönü, E. (1996). *Anılar ve Düşünceler*. İstanbul: İdea Yayınları.

İnönü, İ. (1998). *Hatıralar (Lozan Antlaşması II)*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

İnönü, İ. (1999). *Hatıralar (Birinci Dünya Savaşı)*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

İşçi, O. (2022). Başbakanlık ve Millî Şef Döneminde İsmet İnönü'nün Dış Politikası. Mehmet Ö. Alkan (Ed.). *İsmet İnönü*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayını. 402-445.

Karacan, A. N. (1993). *Lozan*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Karaosmanoğlu, Y. K. (1968). *Politikada 45 Yıl*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Koçak, C. (1986). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) - Dönemin iç ve dış politikası üzerine bir araştırma (Cilt 1)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (2018). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) (Cilt 1)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kut, H. (1972). *Bitmeyen Savaş*. Haz. Taylan Sorgun. İstanbul: Yaylacık Matbaası.

Mughisuddin, O. A. (1993). Determinants of Turkish Foreign Policy, 1918-1945: Historical Perspective. *Bellekten*, 57(218), 249-270.

Oran, B vd. (2001). *Türk Dış Politikası 1919-1980 (Cilt 1)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Özdal, B. ve Akgül, Ö. (2018). İsmet İnönü'nün Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı Dönemlerinde İmzalanan İki Taraflı Ahitlerin Karşılaştırmalı Analizi. Engin Berber (Ed.). *Ulusal Kahraman Devlet Adamı İsmet İnönü Sempozyumu Bildirileri*, İzmir: Konak Belediyesi Yayınları. 9-30.

- Özer, İ. (2017). İsmet İnönü Dönemi Türk Dış Politikası (1939-1950). Serkan Kekevi (Ed.), Yunus Emre Tekinsoy (Ed.) ve Doç. Dr. İsmet Türkmen (Ed.). *Türk Dış Politikası (1830-1989)*. Ankara: Berikan Yayınevi. 469-518.
- Önsoy, M. & Baba, G. (2019). Escaping the Whirlpool of War: A Two-fold Analysis of Turkey's Neutrality Policy in World War II. *CTAD*, 15(29), 123-147.
- Öztürkci, A. (2020). Cumhurbaşkanı İnönü'nün TBMM'yi Açış Konuşmaları Bağlamında Türk Dış Politikası ve Türkçü-Turancı Akımlar (1939-1944). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49, 103-132.
- Sarıнай, Y. (1996). “Atatürk'ün Hatay Politikası”. *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler*, Haz. Berna Türkdoğan, 12(35), 407-454.
- Shaw, S. J. & Shaw, E. K. (1977). *History Of the Ottoman Empire and Modern Turkey – Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge University Press.
- Soyak, H. R. (1973). *Atatürk'ten Hatıralar*. C. II. İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yayınları.
- Stivachtis, Y. A. (1996). What is the 'Basic Thinking' of the Lausanne Treaty. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (26), 101-122.
- Tan Gazetesi, 25 Ağustos 1937.
- TBMM Zabıt Cerideleri, İ. 3. C. XXIV. 01 Kasım 1922.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, I/3. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları. 1985.
- TBMM Zabıt Cerideleri, İ. 2. C. XIV. 01 Kasım 1940.
- Tekerek, M. (2015). Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Müstakil Grup. *Atatürk Yolu Dergisi*, 15(57), 147-172.
- The Manchester Guardian, 1 Kasım 1922.
- Tuncer, H. (2012). *İsmet İnönü'nün Dış Politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, İ. (2010). *İsmet İnönü - Lozan Barış Konferansı Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Vakit Gazetesi, 22 Kasım 1922.
- Weisband, E. (2000). *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I* (Çev. M. Ali Karabay). Cumhuriyet Yayınları.
- Yorgun, İ. (2023). İsmet İnönü Era: Assessing the Challenges of Democracy in Turkey. Ali Turan Bayram et al. (Ed.). In *Current Approaches in Social Sciences* (. Özgür Yayınları. 131-156
- Unat, F. R. (1945). *İsmet İnönü Biyografisi*. Ankara: Maarif Matbaası.
- Uran, H. (1959). *Hatıralarım*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Us, A. (1964). *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*. İstanbul: Vakıf Matbaası.

Us, A. (2012). *Hatıra Notları*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.

Uzun, H. (2013). Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922). *Atatürk Yolu Dergisi*, (53 - Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 329-350.

Zdulski, K. (2023). Turkish Decision Not Join the Second World War in June 1940- Interpretations in Historiography and a New Light on the Issue. *Rocznik Orientalistyczny*, 76(1), 47-58.